

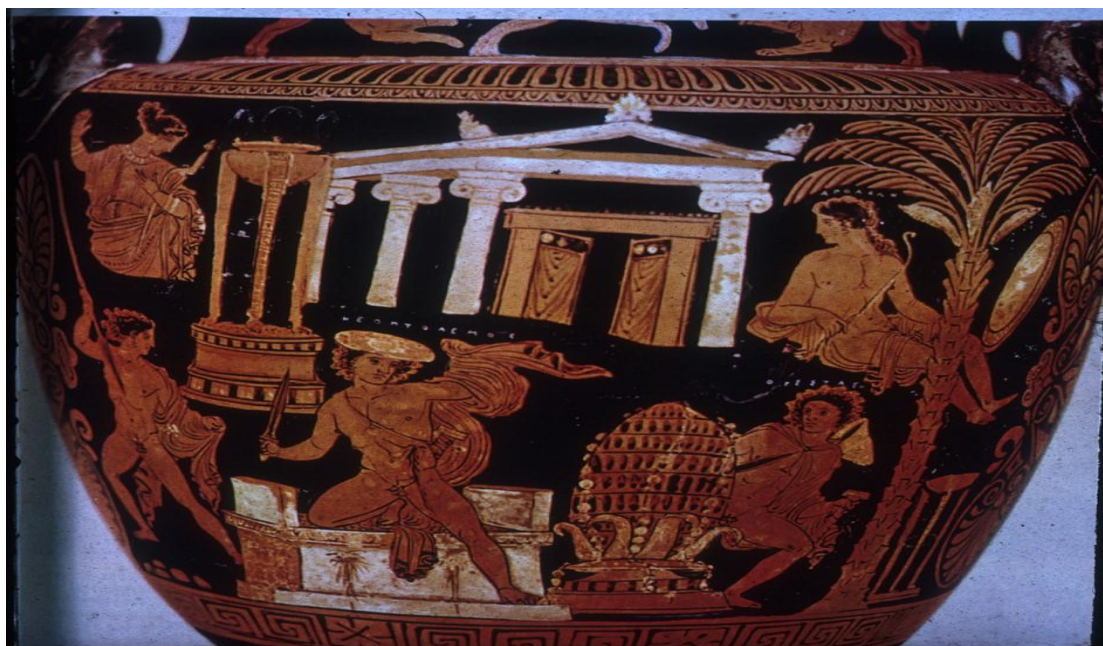
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ
(Ειδίκευση: Κλασική Φιλολογία)

Διπλωματική Εργασία Α΄ Κόκλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΜΟΥΡΝΙΑΝΑΚΗ ΑΘΗΝΑ

ΕΠΟΠΤΡΙΑ: ΚΑΒΟΥΛΑΚΗ ΑΘΗΝΑ

Ο θάνατος του Νεοπτόλεμου στην Ανδρομάχη του Ευριπίδη.

ΡΕΘΥΜΝΟ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή.....	2
Κεφάλαιο Α΄: Η βίωση της συμφοράς	13-21
Α.1. Η ψευδαίσθηση της θεόσταλτης συμφοράς.....	13
α. Η μετάνοια του Νεοπτόλεμου.....	13
β. Η στειρότητα της Ερμιόνης και η κρίση στον οίκο του Νεοπτόλεμου.....	17
Κεφάλαιο Β΄ : Η ανάδειξη της ανθρώπινης υπαιτιότητας.....	22-33
Β.1. Η ταύτιση του Νεοπτόλεμου με τον Έκτορα.....	22
Β.2. Η ταύτιση της Ερμιόνης με την Ελένη.....	24
Β.3. Η ταύτιση της Ερμιόνης με τον Μενέλαο.....	26
Β.4. Οι ευθύνες του Νεοπτόλεμου.....	30
Κεφάλαιο Γ΄: Η αποτροπή της κρίσης και ο ρόλος των θεών.....	34-50
Γ.1. Οίκος και γενεαλογία.....	37
Γ.2. Η αδιέξοδη κατάσταση στον οίκο του Νεοπτόλεμου.....	40
Γ.3. Η λήξη της κρίσης.....	42
Γ.4. Η δράση του θεού Απόλλωνα.....	44
Κεφάλαιο Δ΄: Αντιπαράθεση και έλεγχος.. ..	51-61
Δ.1. Αγώνες λόγων.....	52
α. Ανδρομάχη και Ερμιόνη.....	52
β. Ανδρομάχη και Μενέλαος.....	55
γ. Μενέλαος και Πηλέας.....	56
Δ. 2. Οι ουσιαστικές ευθύνες των ηρώων.....	60
Κεφάλαιο Ε΄: Επαναπροσδιορίζοντας το κλέος.....	62-84
Ε.1. Η υπεράσπιση του ατομικού κλέους στους τραγικούς ήρωες.....	64
Ε.2. Το ήθος της Ανδρομάχης.....	68
Ε.3. Η περίπτωση του Νεοπτόλεμου	70
α. Η <i>μῆνις</i> του Αχιλλέα και η <i>μανία</i> του Νεοπτόλεμου.....	72
β. Σχέσεις <i>φιλίας</i> και <i>ἔχθρας</i>	77
γ. Το τέλος της εκδικητικής οργής και το κλέος του Νεοπτόλεμου.....	79
Επιλογικά συμπεράσματα.....	85-88
Βιβλιογραφία.....	89-93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A) Στόχευση

Θέμα της παρούσας εργασίας είναι η διερεύνηση του ζητήματος του θανάτου του Νεοπτόλεμου στο πλαίσιο της δράσεως της τραγωδίας *Ανδρομάχη* του Ευριπίδη. Η έμφαση αυτή ίσως προβληματίζει εκ πρώτης όψεως, δεδομένου ότι τα γεγονότα τα σχετικά με την θανάτωση του ήρωα στους Δελφούς εμφανίζονται μονάχα στο τέλος της τραγωδίας, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της δράσεως επικεντρώνεται σε εξελίξεις εντός του οίκου του, από τον οποίο ο ίδιος απουσιάζει. Ωστόσο, τα δεδομένα που προκύπτουν από την έξοδο του δράματος υπογραμμίζουν ότι το ζήτημα του θανάτου του ήρωα δεν είναι δευτερεύον. Συγκεκριμένα, με την τελική εμφάνιση της θεάς Θέτιδας από μηχανής (στ. 1239 κ.ε.) ανακοινώνεται επίσημα ότι ο ήρωας θα ταφεί μέσα στο ιερό του θεού στους Δελφούς (στ. 1239 – 1240: *τὸν μὲν θανόντα τόνδ' Ἀχιλλέως γόνον/ θάψον πορεύσας Πυθικὴν πρὸς ἑσχάραν*). Η πρακτική του ενταφιασμού μέσα σε ιερό προβλέπεται μόνον σε περιπτώσεις ξεχωριστών νεκρών και παραπέμπει σε πρακτικές ηρωολατρείας σύμφωνα με τα τελετουργικά δεδομένα των ιστορικών χρόνων.¹ Τα κλασικά χρόνια ο Νεοπτόλεμος φαίνεται πως όντως είχε μία μορφή λατρείας στους Δελφούς σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πινδάρου στον έβδομο *Νεμεόνικο*:² στους στίχους 30-47 θεωρείται ότι γίνεται μνεία στις ηρωικές τιμές του Νεοπτόλεμου και ιδίως στους στίχους 30-33 (*ἀλλὰ κοινὸν γὰρ ἔρχεται/ κῦμ' Ἀΐδα, πέσε δ' ἀδόκητον ἐν καὶ δοκέοντα: τιμὰ δὲ γίνεται/ ὧν θεὸς ἄβρὸν αὕξει λόγον τεθνακότων/ βοαθῶων*) φαίνεται να τονίζεται η θεϊκή βούληση για τις μεταθανάτιες τιμές του ήρωα. Παράλληλα, η διπλή αναφορά του Πινδάρου στο

¹ Βλ. Visser 1982, 407 και Currie 2005, 306 όπου σημειώνεται ότι σε πολλές περιπτώσεις παρατηρείται εχθρική σχέση των αποδεκτών λατρείας είτε με τους κατοίκους του ιερού τόπου όπου έχουν ταφεί είτε με τον ίδιο τον θεό με τον οποίο σχετίζονταν.

² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Currie 2005, 296 – 338.

σημείο ταφής του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς (στ. 34-35: *ἐν Πυθίοισι δὲ δαπέδοις/ κεῖται, Πριάμου πόλιν Νεοπτόλεμος ἔπεῖ πράθεν* αλλά και 45-46 *τὸ λοιπὸν ἔμμεναι/ θεοῦ παρ' εὐτειχέα δόμον*) υπογραμμίζει τη σύνδεση με τον ιερό τόπο που διαδραματίζει πάντοτε ρόλο στις ηρωικές λατρείες.³ Τον τάφο του Νεοπτόλεμου στο Δελφικό ιερό τον γνώριζαν και σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια και τον αναφέρουν (ή τον περιγράφουν) ο Στράβωνας (9.3.9) και ο Πausanίας (10.24.6). Τις τιμές προς τον Νεοπτόλεμο που αναφέρει ο Πίνδαρος⁴ θα πρέπει να τις γνώριζαν ο Ευριπίδης και το (όποιο) κοινό του και ως εκ τούτου είναι αρκετά πιθανό, με τις οδηγίες της Θετίδας στην έξοδο να προλέγεται (ή να γίνεται αντιληπτή) η λατρεία του συγκεκριμένου ήρωα.⁵ Πρέπει, ωστόσο, να παραδεχτούμε πως στο σωζόμενο κείμενο ρητή δήλωση για μελλοντικές, διαχρονικές τιμές στον τάφο του ήρωα δεν γίνεται. Το διαχρονικό στοιχείο, βέβαια, υπάρχει: ο τάφος του ήρωα θα λειτουργεί διαχρονικά ως μνημείο μομφής και καταδίκης της βίας των κατοίκων των Δελφών και του Ορέστη για τη συγκεκριμένη πράξη (στ. 1239–1242: *τὸν μὲν θανόντα τόνδ' Ἀχιλλέως γόνον/ θάψον πορεύσας Πυθικὴν πρὸς ἐσχάραν,/ Δελφοῖς ὄνειδος, ὡς ἀπαγγέλλῃ τάφος/ φόνον βίαιον τῆς Ὀρεστείας χερός*).⁶ Με την πρόβλεψη αυτή ο Νεοπτόλεμος εξαιρείται ως ένα θύμα βίας, του οποίου ο τάφος θα λειτουργεί παραδειγματικά εις βάρος των εχθρών του. Ακόμα και αν δεν χαρακτηρίζεται ρητά ως αποδέκτης λατρείας, ο νεκρός Νεοπτόλεμος ως παραδειγματική περίπτωση περιβάλλεται με τιμή.

Η διάσταση αυτή που αποκτά ο θάνατος του ήρωα στο τέλος της ευριπίδειας *Ἀνδρομάχης* είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Ο Ευριπίδης δεν καινοτομεί, όταν παρουσιάζει τον Νεοπτόλεμο να θανατώνεται στους Δελφούς, αντιθέτως φαίνεται να

³ Ο Νεοπτόλεμος πρέπει να συνδεόταν με αρκετές δελφικές εορτές, όπως υποστηρίζει ο Suarez de la Torre 1997, 154

⁴ Και τις επιβεβαιώνει τον 5^ο αι. ο Φερεκύδης *FGrH* 3 F 64 = Scholion to Euripides *Andromache* 1240.

⁵ Seaford 2009, 233 και Fletcher 2017, 489.

⁶ Για αυτό το θέμα βλ. Scullion 2000.

κάνει χρήση γνώριμων μοτίβων που απαντούν σε προγενέστερες μαρτυρίες. Ωστόσο, στις περισσότερες εκδοχές⁷ ο θάνατός του εμφανίζεται ως μια δικαιολογημένη πράξη τιμωρίας (και όχι ως αξιοκατάκριτη βία): στην μυθολογική παράδοση το όνομα του Νεοπτόλεμου είναι συνδεδεμένο με μία σειρά από ακρότητες που ο ίδιος προκαλεί⁸ και που τον χαρακτηρίζουν ως ήρωα που ασκεί βία, για την οποία τελικά τιμωρείται με τον θάνατό του.

Στον Ευριπίδη, ωστόσο, ο θάνατος του Νεοπτόλεμου φωτίζεται με διαφορετικό τρόπο, όπως σαφώς διακρίνεται στην έξοδο του δράματος με τις ανακοινώσεις της θεάς Θέτιδας, οι οποίες λειτουργούν τιμητικά για τον νεκρό και επιβαρυντικά για τους εχθρούς του. Στις εξαγγελίες αυτές θα μπορούσαν να δοθούν και συμβολικές προεκτάσεις ηρωολατρείας, σύμφωνα και με όσα γνώριζε το κοινό της εποχής για τις τελετουργίες στους Δελφούς. Η πιθανότητα αυτή (μιας τέτοιας συμβολικής ερμηνείας της ρήσης της Θέτιδας) ενισχύεται σε σημαντικό βαθμό, αν εξεταστεί όλη η προηγούμενη πλοκή και καταδειχθεί ότι συμβάλλει στη θετικότερη αποτίμηση της στάσης και του θανάτου του Νεοπτόλεμου. Ακριβώς αυτό το στόχο επιδιώκει να υπηρετήσει η παρούσα εργασία, αναλύοντας διεξοδικά όλα τα ζητήματα της πλοκής που σχετίζονται με τον θάνατο του Νεοπτόλεμου και διασαφηνίζοντας τη σταδιακή πορεία προς ένα θετικότερο αντίκτυπο του θανάτου του ήρωα και καθιστώντας με αυτόν τον τρόπο εξαιρετικά πιθανό το ενδεχόμενο ότι και το τέλος της συγκεκριμένης τραγωδίας εγγράφεται μέσα στο ίδιο πλαίσιο αφηρωισμού.

---

⁷ Για τις εκδοχές του θανάτου βλ. Burkert 1972, 119-120 και Woodbury 1979, 96 -100.

⁸ Συνδεδεμένα με τη φήμη του γεγονότα αποτελούν η θυσία της Πολυξένης (Ευρ.Εκαθ.521 κ.ε), ο βίαιος θάνατος του Πριάμου στον βωμό του Δία (Απολλοδ.Επιτ.5.21), καθώς και ο θάνατος του Αστυάνακτα (Παυσαν.10.25.9)

B) Τα επιμέρους ζητήματα

Η φιλολογική κριτική, νεώτερη και παλαιότερη, δεν έχει αποφανθεί τόσο θετικά για την *Ανδρομάχη* όσο για άλλα δράματα του Ευριπίδη. Αντιθέτως, θεωρείται ένα από τα λιγότερα πετυχημένα από λογοτεχνικής άποψης έργα και το κυριότερο πρόβλημα εντοπίζεται στο ζήτημα της δομής: τα γεγονότα τα οποία αρθρώνουν τη δράση του έργου δεν συνδέονται μεταξύ τους με τόσο στενή αιτιακή σχέση, με αποτέλεσμα η ενότητα των μερών του δράματος να φαίνεται πως είναι χαλαρή. Αρκετά μεγάλο μέρος της φιλολογικής έρευνας έχει αναλωθεί στο ζήτημα της σύνδεσης των επιμέρους τμημάτων και γεγονότων του έργου⁹ και γενικότερα η εντύπωση είναι πως πρόκειται για ένα δίπτυχο ή και τρίπτυχο δράμα.¹⁰ Αν και οι διάφορες κατηγοριοποιήσεις είναι υπό συζήτηση, η αίσθηση της τριμερούς δομής έχει σοβαρά ερείσματα στην πλοκή της *Ανδρομάχης*: η τραγωδία φαίνεται να αρθρώνεται σε τρεις διαφορετικές θεματικές ενότητες (στ. 1-801, στ. 802-1046 και στ. 1047- 1288), στις οποίες κάθε φορά διαφορετικός ήρωας βιώνει ένα είδος αλλαγής της τύχης του (τη λεγόμενη βάσει της *Ποιητικής περιπέτεια*¹¹), ενώ στη συνέχεια επέρχεται η επιθυμητή αίσια έκβαση.

Ειδικότερα, η ομώνυμη ηρώδα, η Ανδρομάχη, που θεωρητικά λόγω του τίτλου της τραγωδίας θα έπρεπε να είναι το κεντρικό πρόσωπο στο σύνολο της πλοκής, κυριαρχεί μονάχα στο πρώτο μέρος και μάλιστα δεν εμφανίζεται πλέον έπειτα από αυτό. Αυτό που συμβαίνει στην ηρώδα, όπως η ίδια κοινοποιεί στον πρόλογο, αφορά τη διαμάχη της με την νόμιμη σύζυγο του Νεοπτόλεμου, την

---

⁹ Αντιπροσωπευτικές μελέτες για το συγκεκριμένο θέμα αποτελούν αυτές της Mossman 1996 και του Paradimottropoulos 2006. Περιέχουν μια εκτενή ανάλυση ως προς το πρόβλημα συνοχής της *Ανδρομάχης* και εκτός της δικής τους άποψης για τον συνδεδετικό κρίκο της πλοκής περιέχουν και τις απόψεις άλλων μελετητών.

¹⁰ Για αυτό το θέμα βλ. Stevens 1971, 5-9 και Lloyd 1994, 3-6. Βλ. επίσης Kovacs 1980, 50-54.

¹¹ 1452a.22-24: ἔστι δὲ περιπέτεια μὲν ἢ εἰς τὸ ἐναντίον τῶν πραττομένων μεταβολὴ καθ'ἀπερείρηται, καὶ τοῦτο δὲ ὥσπερ λέγομεν κατὰ τὸ εἰκὸς ἢ ἀναγκαῖον.

Ερμιόνη. Πρόκειται για ζήτημα ερωτικής αντιζηλίας που παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της απουσίας του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς (στ. 26-55). Η Ερμιόνη μαζί με τον πατέρα της Μενέλαο αποπειρώνται να σκοτώσουν την Ανδρομάχη και τον Μολοσσό, τον μοναδικό γιο του Νεοπτόλεμου (στ. 494-546). Η απόπειρα της θανάτωσης, όμως, ματαιώνεται με τη ξαφνική επέμβαση του Πηλέα (στ. 547-765). Στη συνέχεια, στο επίκεντρο βρίσκεται η Ερμιόνη, που στην ουσία είναι το κεντρικό πρόσωπο του δεύτερου θεματικού μέρους. Η ηρωίδα, κάνοντας απολογισμό της προηγούμενης κατάστασης, αντιλαμβάνεται τον λανθασμένο χειρισμό στις ενέργειές της και ιδίως απέναντι στον γιο του Νεοπτόλεμου (στ. 801-880). Έτσι, η άφιξη του τελευταίου γίνεται επώδυνη για την Ερμιόνη, καθώς φοβάται τις επικείμενες συνέπειες από τη μεριά του Νεοπτόλεμου. Μόνη της διέξοδος καθίσταται η φυγή της από τον οίκο του συζύγου της, γεγονός που πραγματοποιείται με τη ξαφνική εμφάνιση του Ορέστη, ο οποίος προθυμοποιείται να την γυρίσει πίσω στην Σπάρτη (στ. 881-993). Παράλληλα, το εκδικητικό σχέδιο του Ορέστη ενάντια στον Νεοπτόλεμο (στ. 994-1008) εν μέρει λειτουργεί βοηθητικά για την Ερμιόνη, καθώς αποσοβείται οριστικά ο κίνδυνος μιας μελλοντικής εκδίκησης εκ μέρους του συζύγου της. Στο τρίτο μέρος το εκδικητικό σχέδιο του Ορέστη είναι πλέον ένα τετελεσμένο γεγονός βάσει της περιγραφής του θανάτου του Νεοπτόλεμου από τον αυτόπτη μάρτυρα (στ. 1085-1160). Ο θάνατος του ήρωα σηματοδοτεί το τέλος της γενιάς των Αιακιδών, κατάσταση που θέτει στο επίκεντρο τον Πηλέα, ο οποίος θρηνεί απαρηγόρητα για τη συγκεκριμένη κατάληξη (στ. 1173-1230). Αν και αποτελεί πλέον μια αμετάβλητη κατάσταση, η επιφάνεια της Θέτιδος (στ. 1231-1272) έχει παραμυθητική λειτουργία. Η ίδια προφητεύει ότι ο γιος του Νεοπτόλεμου θα ιδρύσει μια νέα γενιά (στ. 1243-1251), που πρακτικά θα είναι η συνέχεια των Αιακιδών και κατά συνέπεια η γενιά του Πηλέα δε θα σβηστεί εντελώς από την ιστορία.

Η παραπάνω τριμερής διαίρεση της *Ανδρομάχης* έχει βάσιμη λογική και θεμελιώνεται στα δεδομένα της πλοκής. Ωστόσο, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η συγκεκριμένη ερμηνευτική προσέγγιση που επικεντρώνεται στη μικρότερη ή μεγαλύτερη συνοχή των μερών βασίζεται στην *Ποιητική* του Αριστοτέλη, η οποία κανονιστικά αξιολογεί θετικότερα τη μεγάλη συνοχή και ενότητα της πλοκής μιας τραγωδίας. Υπό το πρίσμα αυτό η *Ανδρομάχη* ίσως δεν έχει την ιδεώδη ενότητα, όμως σε ένα βαθμό φαίνεται να πληροί τα αριστοτελικά κριτήρια. Το ζήτημα είναι, αν το κριτήριο της ενότητας βοηθά στην πλήρη κατανόηση της εν λόγω τραγωδίας και αν το κριτήριο αυτό θα πρέπει να είναι το σημαντικότερο για τη – θετική ή αρνητική – αποτίμηση αυτού του έργου. Η σύγχρονη έρευνα τονίζει την ανάγκη αποδέσμευσης από τα στενά πλαίσια των αριστοτελικών κανόνων και προτείνει νέες οπτικές γωνίες και προσεγγίσεις, όπως οι θεωρίες που έχουν διατυπωθεί περί του συνδετικού κρίκου.¹² Με αυτό το ρεύμα συμβαδίζει και η παρούσα εργασία, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι απορρίπτεται η χρησιμότητα των ποιητολογικών κριτηρίων ενός τόσο καταξιωμένου έργου, όπως η *Ποιητική*. Από την πλευρά, όμως, των ζητημάτων που διερευνά η παρούσα εργασία (και συγκεκριμένα το θέμα του θανάτου του Νεοπτόλεμου) η διευρυμένη οπτική της θεωρίας του συνδετικού κρίκου φαίνεται να δίνει αξιόλογα αποτελέσματα.

Πιο συγκεκριμένα, όπως θα προκύψει από την επιχειρηματολογία που θα αναπτυχθεί παρακάτω, η προαναφερθείσα τριμερής διαίρεση της δομής αποτελεί μια κατάσταση που κλιμακώνεται σταδιακά προς το χειρότερο, ενώ φαίνεται ότι προμηνύονται ακόμη πιο καταστροφικές εξελίξεις. Η αρχή και το τέλος σε αυτήν την κατάσταση είναι ο ίδιος ο Νεοπτόλεμος. Ο ήρωας, αν και είναι αμέτοχος στη δράση, είναι ο αρχικός υποκινητής αυτής της κατάστασης, αλλά και αυτός που βάζει τέλος σε

---

¹² Βλ. υποσημείωση 9.

αυτήν και αποτρέπει τις ενδεχόμενες μελλοντικές συνέπειες. Με άλλα λόγια, ο θάνατος του Νεοπτόλεμου είναι η διέξοδος που επιλύει τρόπον τινά τα περίπλοκα ζητήματα της τραγωδίας, ένα είδος αίσιας έκβασης που προκύπτει εύλογα βάσει των δεδομένων.

Ο ήρωας που θυσιάζεται για το γενικό καλό είναι μια πρακτική που δεν εντοπίζεται πρώτη φορά στην *Ανδρομάχη*, καθώς ανάλογα παραδείγματα και μάλιστα μεγάλων διαστάσεων θυσίας εμφανίζονται και σε άλλες τραγωδίες, όπως η *Άλκηστις*, οι *Φοίνισσες*, η *Εκάβη*, οι *Ηρακλείδαι* και η *Ιφιγένεια εν Αυλίδι*. Όμως, στη προκειμένη περίπτωση ο θάνατος του ήρωα βιώνεται αρχικώς από τους φορείς της δράσεως με τρόπο αρνητικό: τονίζονται οι καταστροφικές συνέπειες της μοιραίας κατάληξης του ήρωα και ακολούθως αποδοκιμάζεται εντόνως ο υπεύθυνος της πράξης αυτής (στ. 1164-1165 και 1211-1212). Ο θάνατος αυτός σηματοδοτεί το τέλος της δυναστείας των Αιακιδών, γεγονός για το οποίο κατηγορείται κυρίως ο θεός Απόλλωνας. Αν και ο ιθύνων νους ήταν ο Ορέστης, η συμβολή του θεού βάσει της περιγραφής του αυτόπτη μάρτυρα ήταν καθοριστική. Κατά συνέπεια, ο θάνατος του Νεοπτόλεμου αποκτά το στίγμα της θεϊκής εκδίκησης, γεγονός που δεν αλλάζει με την έκβαση της τραγωδίας. Ευλόγως προκύπτει το ερώτημα πώς είναι δυνατόν η κατάληξη του Νεοπτόλεμου να έχει δύο όψεις: μία θετικότερη λόγω της συμβολής της στην επίλυση των αδιεξόδων του οίκου και μία σκοτεινότερη λόγω της τιμωρητικής στάσης του Απόλλωνα (τουλάχιστον όπως την εκλαμβάνουν οι ανθρώπινοι φορείς της δράσεως). Τα ζητήματα αυτά προβάλλουν αλληλένδετα στην πλοκή της *Ανδρομάχης*, γεγονός που σημαίνει ότι κατ' ανάγκη θα συζητηθούν παράλληλα. Άλλωστε, όπως θα φανεί στη συνέχεια, αποτελούν όψεις του ίδιου νομίσματος, καθώς αφορούν την εικόνα των θεών στην *Ανδρομάχη*.

Σαφέστατα μια τέτοια επιλογή δεν κρίνεται τυχαία, καθώς ο τραγικός πάντοτε θέτει προβληματισμούς στα έργα του αναφορικά με τους θεούς. Μια ανάλογη διάσταση διακρίνεται και στην *Ανδρομάχη* και αφορά τον ρόλο των θεών στα καταστροφικά γεγονότα που βιώνουν οι ήρωες, φαινόμενο το οποίο αναμφίβολα μπορούμε να συσχετίσουμε με την εποχή του τραγικού, στην οποία τα πράγματα είναι πλέον αμφίρροπα: στον αντίποδα της αρχαιότερης θεοκεντρικής ερμηνείας στέκεται πλέον η ορθολογική σκέψη που θέτει στο επίκεντρο τον άνθρωπο και τη φύση, απομακρύνοντας μερικώς ή ενίοτε ολοκληρωτικά τους θεούς. Τη γενικότερη προβληματική που αφορά τους θεούς φαίνεται να θίγει και ο Ευριπίδης στο πλαίσιο της *Ανδρομάχης*, διανοίγοντας μία πορεία πολυδιάστατη ανάμεσα στα δύο ρεύματα. Συγκεκριμένα, από τη μια προβάλλεται η τάση των ανθρώπων να αντιμετωπίζουν τους θεούς με αρνητική διάθεση, ιδίως όταν τα πράγματα δεν καταλήγουν βάσει των προσδοκιών τους. Από την άλλη, επιδιώκεται να τεθεί στο επίκεντρο ο άνθρωπος, ο οποίος, με αυτόν τον τρόπο, καθίσταται υπεύθυνος για τις πράξεις του και ιδίως για την άσχημη εξέλιξη των πραγμάτων (για την οποία οι άνθρωποι συχνά κατηγορούν σκοπίμως τους θεούς). Η πρακτική αυτή δεν αποσκοπεί στην ανάδειξη της ελαττωματικής ανθρώπινης φύσης, αλλά απεναντίας στην επισήμανση ότι ο άνθρωπος είναι κύριος του εαυτού του.

Όπως θα υποστηριχθεί στην ανάλυση που ακολουθεί στα επιμέρους κεφάλαια παρακάτω, βάσει της πλοκής της τραγωδίας προκύπτει ότι σκοπίμως δημιουργείται η υπόνοια ότι όσα συμβαίνουν στους ήρωες έχουν θεϊκή προέλευση (κεφάλαιο Α'), γεγονός που δεν ισχύει, καθώς στη συνέχεια αποκαλύπτεται η ανθρώπινη ευθύνη (κεφάλαιο Β'). Από αυτόν τον κανόνα δεν ξεφεύγει ούτε ο θάνατος του Νεοπτόλεμου, καθώς κρίνεται ότι οι επιλογές του ήρωα ήταν η κινητήρια δύναμη για τη συγκεκριμένη κατάληξη. Ωστόσο, αν και τα κίνητρα του θεού Απόλλωνα

κρίνονται με τα ανθρώπινα μέτρα ως εκδικητικά, από τα δεδομένα προκύπτει ότι ο θάνατος του ήρωα έχει και μια θετική πλευρά, καθώς έληξε μια κατάσταση που έβαινε αποκλειστικά επί τα χείρω (κεφάλαιο Γ'). Συνοψίζοντας, η συνολική επιχειρηματολογία για τον ρόλο του θανάτου του Νεοπτόλεμου εκτείνεται στα τρία πρώτα κεφάλαια (Α', Β', Γ'), στα οποία διερευνώνται θέματα σχετικά με το μερίδιο ευθύνης των θεών στις ανθρώπινες συμφορές, συμπεριλαμβανόμενου και του θανάτου του Νεοπτόλεμου και σχετικά με την προοπτική της θετικής συμβολής του θανάτου του ήρωα (παρά την προσήμανση της θεϊκής εκδίκησης) στη λήξη της κρίσης που έχει ξεσπάσει στον οίκο του και την κοινότητά του. Ωστόσο, πρέπει να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη κατάληξη βάσει των συμφραζομένων της πλοκής ήταν αποτέλεσμα της καθοριστικής επέμβασης του θεού Απόλλωνα, του οποίου ο ρόλος αναδεικνύεται εδώ αμφίσημος: από τη μια φαίνεται να επιβάλλει τιμωρία, από την άλλη η τιμωρία αυτή λειτουργεί ως αποτρεπτικό μέσον μελλοντικών, χειρότερων κινδύνων. Το σχέδιο του θεού φαίνεται δυσνόητο και δυσερμήνευτο, αλλά η κατάληξή του διασφαλίζει την εκτόνωση της κρίσεως, την επιβίωση και διαιώνιση των ανθρώπινων κοινοτήτων και την μετά θάνατον αποκατάσταση των μεγάλων ηρώων (όπως του Πηλέα και του Νεοπτόλεμου). Με αυτό το υπόβαθρο της πλοκής και το ζετύλιγμα αυτού του νήματος η ανακοίνωση του τιμητικού ενταφιασμού του ήρωα στους Δελφούς έρχεται ως επιστέγασμα (ή και επιβράβευση) και ίσως να ερμηνευόταν εύκολα ως πρόρρηση ηρωολατρείας.

Σε κάθε περίπτωση, ο θάνατος του ήρωα ξεφεύγει από τα κοινά μέτρα και αποκτά παραδειγματικές διαστάσεις. Η εξέλιξη αυτή συνάδει με άλλα στοιχεία της πλοκής που υπογραμμίζουν την ξεχωριστή και ανώτερη από τα κοινά μέτρα διάσταση της δράσης και της προσωπικότητας του Νεοπτόλεμου (μία πλευρά που είναι απαραίτητη ώστε να αναγνωριστεί ένας ήρωας άξιος λατρείας). Το πιο

χαρακτηριστικό στοιχείο είναι η γενναία και ηρωική αντιμετώπιση των εχθρών του κατά την ενέδρα που του είχαν στήσει στο ιερό, έτσι όπως περιγράφεται από την αγγελική ρήση (στ. 1116-1155). Ο ηρωισμός του φτάνει τα επικά μέτρα και τον τοποθετεί υπεράνω όλων των ανθρώπινων αντιπάλων του. Αυτή η ξεχωριστή αριστεία δημιουργεί προσδοκίες ξεχωριστών τιμών – που ανακοινώνονται στην έξοδο.

Αν ο σωματικός αγώνας έχει χαρακτηριστικά επικά (από το ένδοξο παρελθόν), η δράση του ήρωα φαίνεται να απαντά σε προβληματισμούς που διαμορφώνονται στο πλαίσιο του παρόντος, της ιστορικής πραγματικότητας του τραγικού. Με τις ενέργειες και τις επιλογές του ο Νεοπτόλεμος φαίνεται να συμβάλει στον διάλογο (έντονο την εποχή του ποιητή) για την προσφορά των ηγετικών προσωπικοτήτων στην κοινότητα, θέμα που συχνά αποτέλεσε αντικείμενο διερεύνησης της ίδιας της τραγωδίας. Εν προκειμένω, ανάλογα δεδομένα μπορούν να προκύψουν από την ανάλυση στα κεφάλαια Δ', Ε' και Στ'. Αν και στα τμήματα του έργου που συζητιούνται, μεγάλο μέρος καταλαμβάνουν οι αγώνες λόγων των υπόλοιπων ηρώων, προκύπτουν ζητήματα που εντέλει αφορούν και τον Νεοπτόλεμο. Είναι θέματα σχετικά με το ήθος, το ενδεικτικό για την υπαιτιότητα των καταστρεπτικών γεγονότων της δραματικής πλοκής (κεφάλαια Δ' και Ε'). Αποτελούν αντανάκλαση ιδεών της εποχής του τραγικού, διαμορφωμένων αφενός βάσει του ιδανικού πρότυπου του πολίτη, αφετέρου βάσει των αναγκών που προέκυψαν από την πολιτική αστάθεια, ήδη αισθητή πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου. Με βάση αυτά οι ξεχωριστές πλευρές της δράσης του Νεοπτόλεμου συγκροτούν έναν ηρωισμό που ξεφεύγει από τα επικά δεδομένα και συνδιαλέγεται με τους προβληματισμούς του ιστορικού παρόντος. Ο Νεοπτόλεμος φαίνεται έτσι ως ήρωας που μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα και ως πρότυπο για τη δημιουργία του

παρόντος.¹³ Μια τέτοια λειτουργία φαίνεται πως είχαν οι ήρωες αποδέκτες λατρείας στα πλαίσια της αρχαίας πόλεως – στο πλαίσιο της πλοκής, όμως, ανάλογη λειτουργία φαίνεται να διεκδικεί και ο Νεοπτόλεμος. Τα στοιχεία αυτά συντελούν στη θετικότερη αποτίμηση του ήρωα και διαμορφώνουν περαιτέρω την ηρωική του διάσταση, καθιστώντας ακόμα ισχυρότερο το ενδεχόμενο οι οδηγίες της Θέτιδας στην έξοδο να προλέγουν όντως τη λατρεία του ως ήρωα.

---

¹³ Dunn 1996, 46.

Κεφάλαιο Α΄

Η βίωση της συμφοράς

Κοινό τόπο στην αρχαία ελληνική παραδοσιακή θρησκευτική σκέψη αποτελούσε η πρόσληψη της ανθρώπινης συμφοράς ως θεόσταλτης.¹⁴ η αντίληψη αυτή αποτελεί ένα από τα βασικά αντικείμενα προβληματισμού στα έργα του Ευριπίδη και έναν από τους λόγους για αρνητική κριτική στο πρόσωπό του. Είναι αλήθεια ότι η εικόνα των θεών στα έργα του τραγικού είναι συχνά προβληματική, ενώ ακόμη και οι ίδιοι οι τραγικοί ήρωες συχνά εκφράζουν δυσπιστία και αγανάκτηση για αυτούς. Ωστόσο, όπως υποστηρίζεται από νεώτερες μελέτες, αυτό το φαινόμενο θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια ρεαλιστική απεικόνιση του τρόπου βίωσης του ανθρώπινου πόνου.¹⁵ Μέσω αυτής της τακτικής δίνεται η ευκαιρία άλλοτε να εκφραστεί η ανθρώπινη αδυναμία αντίληψης του θεϊκού συστήματος και άλλοτε να τονιστεί η ανθρώπινη ευθύνη στο πάθος των τραγικών ηρώων. Ανάλογη πρακτική φαίνεται να ακολουθείται και στην *Ανδρομάχη*: η εξέλιξη της υπόθεσης αποκαλύπτει μια σειρά από άσχημα γεγονότα με βαθμιαία αύξηση στο θέμα της σοβαρότητας των συνεπειών. Η αρχική παρουσίαση δημιουργεί την εντύπωση της θεϊκής επέμβασης, ενώ στη συνέχεια τμηματικά αποκαλύπτεται η ανθρώπινη υπαιτιότητα.

A.1. Η ψευδαίσθηση της θεόσταλτης συμφοράς.

α. Η μετάνοια του Νεοπτόλεμου

Η *Ανδρομάχη* δεν αποτελεί εξαίρεση στο γεγονός ότι περιέχει στοιχεία, για τα οποία ο Ευριπίδης κατηγορήθηκε για εχθρική στάση έναντι των θεών. Ο βασικότερος

---

¹⁴ Βλ. Burkert 1996, 103 κ.ε.

¹⁵ Lefkowitz 1989, 71-72 και Mastronarde 2002, 12. Για μια γενική θεώρηση πάνω στη θεολογία του Ευριπίδη βλ. Lefkowitz 2016.

λόγος είναι η καινοτομία της δεύτερης επίσκεψης του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς και ιδίως η πρόθεσή του να ζητήσει συγχώρεση για την ασεβή στάση του προς τον θεό Απόλλωνα (στ. 50–55: *ἀπὸν/ Δελφῶν κατ' αἶαν, ἔνθα Λοξίαί δίκην/ δίδωσι μανίας, ἧί ποτ' ἐς Πυθῶ μολῶν/ ἤιτησε Φοῖβον πατρὸς οὗ κτείνει δίκην,/ εἴ πως τὰ πρόσθε σφάλματ' ἐξαιτούμενος/ θεὸν παράσχοιτ' ἐς τὸ λοιπὸν εὐμενῆ*).¹⁶ Το ενδεχόμενο της επίτευξης της εὐνοίας του θεού που κοινοποιείται στον πρόλογο, στη συνέχεια καταρρίπτεται με την εμφάνιση του Ορέστη. Τα λεγόμενά του προμηνύουν αυτό που θα επακολουθήσει στη συνέχεια: η μετάνοια του Νεοπτόλεμου δεν είναι αρκετή για να τον σώσει από την εκδίκηση του θεού (στ. 1003-4: *οὐδέ νιν μετάστασις/ γνώμης ὀνήσει θεῶι διδόντα νῦν δίκας*). Η θεϊκή επέμβαση στον θάνατο του ήρωα ερμηνεύτηκε ως η πρόθεση του τραγικού να προσδώσει στον Απόλλωνα το πορτρέτο ενός εκδικητικού θεού.¹⁷ Χωρίς να αναιρείται το γεγονός ότι η εικόνα του τελευταίου δεν είναι ιδιαίτερα κολακευτική, αυτή η ερμηνεία βασίζεται σε νεώτερες θρησκευτικές αντιλήψεις και, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, αυτό το στοιχείο δεν είναι επαρκές, τουλάχιστον στο πλαίσιο της δράσεως της *Ανδρομάχης*, για να υποστηριχτεί η άποψη για την εχθρική στάση του τραγικού απέναντι στους θεούς.

Μέσα σε ένα πλαίσιο θρησκευτικών αντιλήψεων που έχουν διαμορφωθεί ύπο την επίδραση του χριστιανισμού, η σύγχρονη μετάνοια αποτελεί το κυριότερο μέσο επίτευξης της θεϊκής συγχώρεσης. Μια τέτοια συμπεριφορά επισημαίνει την αναγνώριση κάποιου λάθους και είναι το αποτέλεσμα μιας εσωτερικής διαδικασίας, κινητοποιημένης από τις ενοχές του ίδιου του ατόμου που έσφαλε. Με άλλα λόγια, η μετάνοια σηματοδοτεί την εσωτερική ηθική αλλαγή του ατόμου και αυτό αποτελεί το

---

¹⁶ Το αρχικό αίτημα του Νεοπτόλεμου στον θεό Απόλλωνα να επανορθώσει για τον θάνατο του Αχιλλέα ισοδυναμεί με ασέβεια, γιατί συμπεριφέρθηκε στον θεό σαν να ήταν θνητός. Βλ. Burnett 1971, 153 και Belfiore 2000, 81-84; Sourvinou – Inwood 2003, 334.

¹⁷ Friedrich 1954, 56 και Yunis 1988, 93. Για πιο μετριασμένες απόψεις βλ. Kyriakou, 1997, 22-23 και Allan 2000, 235.

ζητούμενο για την άφεση αμαρτιών από έναν θεό, μάλιστα, που η βασική του ιδιότητα είναι η συγχώρεση. Έτσι, η σύγχρονη θεώρηση της θρησκείας μοιραίως οδηγεί στην εντύπωση ότι η μετάνοια του Νεοπτόλεμου θα έπρεπε να ήταν αρκετή για να κερδίσει τη θεϊκή συγχώρεση. Για τη σύγχρονη σκέψη η τιμωρία του ήρωα υπό αυτά τα δεδομένα φαντάζει επιεικώς λογοτεχνικό επινόημα ενός ανθρώπου με επικριτικές για το θείο θρησκευτικές αντιλήψεις.

Απεναντίας, στη θρησκευτική συνείδηση του κοινού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. η τιμωρία του Νεοπτόλεμου πιθανότατα να μην είχε εκληφθεί ως ένα γεγονός ξένο με τη δική τους θρησκευτική παράδοση, γιατί σε αυτήν η μετάνοια είχε άλλες διαστάσεις. Δεν σήμαινε απαραίτητα την ηθική αλλαγή του ατόμου και δεν ήταν το προαπαιτούμενο για τη θεϊκή συγχώρεση.¹⁸ Αποτελούσε μια εξωτερική διαδικασία,¹⁹ η κινητοποίηση της οποίας εντοπίζεται στον φόβο της θεϊκής τιμωρίας. Ας μη ξεχνάμε ότι η λέξη *εὐσέβεια* δηλώνει το σεβασμό, τον φόβο προς τους θεούς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η σχέση θεού και ανθρώπου είχε διαφορετική δομή· βασιζόταν σε ένα σύστημα αμοιβαίας προσφοράς, κατά την οποία η θεϊκή ευμένεια ήταν αποτέλεσμα της απαιτούμενης απόδοσης τιμής που προϋπόθετε την αναγνώριση της θεϊκής υπεροχής. Η μη αναγνώριση αυτομάτως σήμαινε τη διάρρηξη αυτής της σχέσης, με αποτέλεσμα η θεϊκή δυσμένεια να θεωρείται ένα αναμενόμενο γεγονός. Όταν η θεϊκή δυσμένεια εκδηλωνόταν με παθήματα για τον θνητό, η συνειδητοποίηση της τιμωρίας ωθούσε στην πραγματοποίηση ενεργειών για την

---

¹⁸ Kovacs 1980, 79; Kovacs 1987, 20. Βλ. επίσης Stroumsa 1999, 171 και Konstan 2012, 24; Kyriakou 2016, 153 και Fletcher 2017, 486. Για αναλυτικές πληροφορίες πάνω στο θέμα της αρχαίας ελληνικής μετάνοιας βλ. Konstan 2010.

¹⁹ Το θέμα της σύγχρονης μετάνοιας, σύμφωνα με μελέτες, είναι προϊόν μιας πολιτισμικής εξέλιξης, μιας διαδικασίας αναγνώρισης του λάθους που αρχικά οφειλόταν σε εξωτερικούς παράγοντες. Σταδιακά μετατράπηκε σε διαδικασία εσωτερίκευσης των ηθικών κανόνων που κινητοποιούν το αίσθημα των ενοχών, χωρίς απαραίτητα να γίνεται γνωστό το παράπτωμα. Η εσωτερίκευση των ηθικών κανόνων ίσως να ήταν ένα θέμα που είχε ξεκινήσει να απασχολεί την εποχή του τραγικού, αλλά η οριστική μετάβαση επήλθε μετά την εμφάνιση του Χριστιανισμού Βλ. Dodds 1951, 18-36 και Parker 1996, 251.

εξευμένιση του θεϊκού στοιχείου. Μια τέτοια διαδικασία δεν είχε ως προαπαιτούμενο την εσωτερική αλλαγή του ατόμου, αλλά την αναγνώριση του λάθους εκ του αποτελέσματος. Η μετάνοια, εν ολίγοις, στο πλαίσιο της αρχαιοελληνικής θρησκευτικής αντίληψης επισήμαινε απλά την αναγνώριση του λάθους εις βάρος του θεού και την προσπάθεια επανόρθωσης, με την επίγνωση του ενδεχομένου της μη ανταπόκρισης του θεού στο αίτημα του θνητού. Υπό αυτές τις συνθήκες η τιμωρία του Νεοπτόλεμου θα ήταν ένα γεγονός αποδεκτό²⁰ στο κοινό αίσθημα (δεδομένης της ύβρης) και δεν υποκρύπτει απαραίτητα την εχθρική στάση του Ευριπίδη προς το θεϊκό σύστημα.

Όπως υποστηρίζει και ο Lloyd (1994, XXVII), ο τραγικός δεν επιτίθεται στους θεούς, αλλά στην τότε επικρατούσα αντίληψη για αυτούς. Πράγματι, ο Ευριπίδης φαίνεται να διαμορφώνει έτσι την πλοκή, ώστε να αντανακλά τον τρόπο που οι σύγχρονοί του αντιμετώπιζαν τους θεούς. Η σχέση θεού και ανθρώπου θεωρούνταν πάντοτε επισφαλής από την ανθρώπινη πλευρά με το ενδεχόμενο της διάρρηξης πάντοτε ανοιχτό. Για τον αρχαίο Έλληνα η βίωση οποιασδήποτε συμφοράς ήταν σημάδι θεϊκής οργής, το οποίο εκλάμβανε ως αποτέλεσμα σφάλματος που διέπραξε ο ίδιος προς τον θεό. Υπό αυτήν την έννοια, η μετάνοια ως αναγνώριση του λάθους μπορούσε να ήταν το αποτέλεσμα της βίωσης μιας συμφοράς, που ο πιστός θεωρούσε ένδειξη θεϊκής δυσμένειας.²¹ Ανάλογα, η αναφορά στην πρόθεση του Νεοπτόλεμου να απολογηθεί στον θεό ενδέχεται να αποσκοπεί στη δημιουργία εντύπωσης ότι ο ήρωας βιώνει ήδη τη θεϊκή τιμωρία λόγω της ύβρεως, γεγονός που μπορεί να προκύψει και από την επερχόμενη δραματική πλοκή. Όπως θα φανεί στις δραματικές εξελίξεις που ακολουθούν, οι ήρωες πάσχουν και ο οίκος είναι σε κρίση. Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα ο Νεοπτόλεμος έχει μεταβεί στους Δελφούς. Άρα η

---

²⁰ Αυτό δεν σημαίνει ότι αποτελεί γεγονός που δε θα προκαλούσε τον έλεο του κοινού.

²¹ Burkert 1996, 103.

επίσκεψή του δεν είναι άσχετη με την κατάσταση του οίκου του. Το αν ευθύνεται ο θεός που τιμωρεί είναι μια εντύπωση που θα καταρριφθεί στη συνέχεια με απώτερο στόχο να δοθεί έμφαση στην ανθρώπινη υπαιτιότητα για όσα συμβαίνουν.

β. Η στειρότητα της Ερμιόνης και η κρίση στον οίκο του Νεοπτόλεμου.

Η στειρότητα της Ερμιόνης (στίχος 33) αποτελεί μέρος της μυθολογικής παράδοσης²² που συνδέεται με τον Νεοπτόλεμο και συγκεκριμένα είναι ένας από τους λόγους επίσκεψης στους Δελφούς. Σαφέστατα δίνει έναν οικείο τόνο στην υπόθεση, αλλά η σκοπιμότητα αυτής της γνώριμης προσθήκης πρέπει να ιδωθεί συνδυαστικά με την *μετάστασιν* του Νεοπτόλεμου.

Η στειρότητα θεωρούνταν ένδειξη θεϊκής οργής, γεγονός που εντοπίζεται και σε προγενέστερη εποχή. Ο Ησίοδος στα *Έργα και Ημέραι* την αναφέρει ως αποτέλεσμα θεϊκής τιμωρίας (στ. 239-244). Κατά συνέπεια η αναφορά στην στειρότητα της Ερμιόνης ενδεχομένως συντελεί στη δημιουργία υπόνοιας ότι ο Νεοπτόλεμος ήδη τιμωρείται από τον θεό Απόλλωνα με αυτόν τον τρόπο. Η πρώτη αναφορά δίνεται από την Ανδρομάχη στον πρόλογο:

31 *κακοῖς πρὸς αὐτῆς σχετλίοις ἐλάνομαι.*²³

32 *λέγει γὰρ ὧς νιν φαρμάκοις κεκρυμμένοις*

33 *τίθημ' ἄπαιδα καὶ πόσει μισουμένην,*

34 *αὐτὴ δὲ ναίειν οἶκον ἀντ' αὐτῆς θέλω*

35 *τόνδ', ἐκβαλοῦσα λέκτρα τάκείνης βίαι·*

36 *ἀγὼ τὸ πρῶτον οὐχ ἑκοῦσ' ἐδεξάμην,*

37 *νῦν δ' ἐκλέλοιπα· Ζεὺς τὰδ' εἰδείη μέγας,*

38 *ὡς οὐχ ἑκοῦσα τῶιδ' ἐκοινώθην λέχει.*

²² Προγενέστερη αναφορά για την στειρότητα της Ερμιόνης απαντά στον Φερεκύδη (FGrH.3.F. 64a)

²³ Το κείμενο βασίζεται στην έκδοση Diggle 1981.

Η ομώνυμη ηρωίδα βρίσκεται σε δυσχερέστατη θέση λόγω της Ερμιόνης (στίχος 31). Η τελευταία θεωρεί την αντίζηλό της υπαίτιο για την ατεκνία της (στίχος 33) μέσω της χρήσης κάποιου μαγικού μέσου (στίχος 32).²⁴ Ωστόσο, η επίκληση στον Δία εκ μέρους της Ανδρομάχης (στίχος 37) προσθέτει αξιοπιστία στην άρνησή της για τις κατηγορίες, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο την αθωότητά της. Έτσι, στην ακόλουθη αναφορά της επίσκεψης του Νεοπτόλεμου στους Δελφούς (στ. 50-55) δημιουργείται η εντύπωση ότι ο λόγος επίσκεψης τελικά είναι η στειρότητα της Ερμιόνης. Ιδίως οι στίχοι 54-55 μπορούν να λειτουργήσουν ενισχυτικά ως προς αυτό:

54 εἴ πως τὰ πρόσθε σφάλματ' ἔξαιτούμενος

55 θεὸν παράσχοιτ' ἐς τὸ λοιπὸν εὐμενῆ.

Η επιθυμία του Νεοπτόλεμου να συγχωρεθούν τα σφάλματά του, ώστε να κερδίσει μελλοντικῶς τη θεϊκή εὐνοια, οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι ο ίδιος έχει ήδη βιώσει κάποιο είδος θεϊκής δυσμένειας, την οποία προσπαθεί να αποτρέψει. Με αυτόν τον τρόπο, η προηγούμενη αναφορά στην στειρότητα της συζύγου με την ασάφεια ως προς τα αίτια και τον δράστη είναι δυνατόν να καλλιεργήσει την εντύπωση ότι η συγκεκριμένη κατάσταση είναι προϊόν θεόσταλτης τιμωρίας, για την οποία ο Νεοπτόλεμος επιθυμεί να εξιλεωθεί.

Στο πλαίσιο της τραγικής δράσης η ατεκνία της Ερμιόνης είναι το έναυσμα για μια αλληλουχία γεγονότων με δραματικές συνέπειες. Κατ' αρχάς είναι η αιτία της έριδας μεταξύ των δυο γυναικών, η οποία θα πάρει μεγαλύτερες διαστάσεις, όταν θα αναμειχθούν ο Μενέλαος και ο Πηλέας. Η απόπειρα θανάτωσης της Ανδρομάχης και

---

²⁴ Με τη λέξη *φάρμακον* αποδίδεται το θεραπευτικό μέσο, αλλά και το αντίθετό του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση αναφέρεται σε ουσία μαγικής ιδιότητας. Βλ. Stevens 1971, σελ. 95.

του Μολοσσού²⁵ από τους Ατρείδες υπονομεύει τον οίκο του Νεοπτόλεμου, καθώς ο νόθος γιος του είναι ο μοναδικός διάδοχος. Η επέμβαση του Πηλέα, αν και λειτουργεί σωτήρια, δεν βελτιώνει την κατάσταση. Απεναντίας, η διαμάχη συνεχίζεται ανάμεσα στον Πηλέα και τον Μενέλαο και ενδέχεται να μεταφερθεί σε επίπεδο πόλης. Μέχρι την οριστική αποκάλυψη της ανθρώπινης ευθύνης σε αυτά τα γεγονότα, η εξέλιξη της πλοκής τείνει να υπαινίσσεται την εμπλοκή του θεού Απόλλωνα για έναν εξίσου σημαντικό λόγο, που αφορά μια συγκεκριμένη ιδιότητά του, ήδη γνώριμη από την *Ιλιάδα*: την ικανότητά του να προκαλεί ασθένειες, τιμωρώντας με αυτόν τον τρόπο τους θνητούς σε περίπτωση προσβολής.²⁶ Η συγκεκριμένη ιδιότητά του ανακαλείται στο κείμενο, καθώς τα γεγονότα κατ' επανάληψη συνδυάζονται με έννοιες που σχετίζονται με νόσο (έννοιες που συσχετίζονται με νόσο απαντούν στους στίχους 220-221, 240, 271-272, 424, 770, 900-901, 905) και που απαιτούν θεραπευτική δράση, πράγμα που μπορεί να παραπέμψει σε ενδείξεις θεϊκής οργής του Απόλλωνα: τα βάσανα της Ανδρομάχης, λόγου χάριν, παρουσιάζονται με τη μορφή ασθένειας, για την οποία ο Χορός στον στίχο 121 επιζητεί να βρει θεραπεία: *ἄκος τῶν δυσλύτων πόνων τεμεῖν*. Αυτό που βιώνει η ομώνυμη ηρωίδα δεν αφορά μονάχα την ίδια, αλλά και τον οίκο του Νεοπτόλεμου. Έτσι, η διαμάχη των μελών του οίκου παρουσιάζεται με τη μορφή αρρώστιας (στ. 548-549): *ἐκ τίνος λόγου νοσεῖ/ δόμος*; Επιπλέον στο στίχο 32 η λέξη *φαρμάκοις*, το δηλητήριο, εξαιτίας του οποίου η Ερμιόνη υποτίθεται ότι μένει άτεκνη, μπορεί, επίσης, να συσχετιστεί με τον θεό Απόλλωνα. Δεδομένης της πολλαπλής ερμηνείας του,²⁷ ο συγκεκριμένος όρος δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ανακαλέσει την ιλιαδική εικόνα του θεού. Ως δηλητηριώδες μέσο υπενθυμίζει ότι

---

²⁵ Το όνομα του παιδιού δεν εμφανίζεται στο κείμενο. Υπάρχει στον κατάλογο των τραγικών χαρακτήρων που παραδίδεται χειρόγραφα και από τον αρχαίο σχολιαστή στους στίχους 309 και 709. Βλ. Stevens 1971, 94.

²⁶ Ο θεός Απόλλωνας στην ραψωδία Α' στέλνει την *νοῦσον* στους Αχαιοούς εξαιτίας του Αγαμέμνονα. Ο τελευταίος αρνήθηκε να επιστρέψει τη Χρυσίδα στον πατέρα της, που ήταν ιερέας του Απόλλωνα (*Ιλ.1.8-11*)

²⁷ Βλ. υπ. 24.

ανάλογα ο θεός προκαλεί αρρώστιες. Η νοῦσος στην *Ιλιάδα* προήλθε από τα βέλη του Απόλλωνα,²⁸ που κατά παράδοση θεωρούνταν δηλητηριώδη.²⁹

Μια τέτοια πλοκή σαφέστατα αντανακλά τον τρόπο που οι σύγχρονοι του Ευριπίδη αντιμετώπιζαν τις συμφορές.³⁰ Ωστόσο, ο τραγικός φαίνεται ότι δεν αρκείται στο να φωτίσει το προβληματικό στοιχείο μιας τέτοιας αντιμετώπισης, ούτε απλά θέλει να τονίσει την ανθρώπινη υπαιτιότητα, αλλά να συνδέσει τα καταστρεπτικά γεγονότα με το ήθος εκείνο που είναι ικανό να τα προκαλέσει. Το θέμα της ατεκνίας της Ερμιόνης είναι ενδεικτικό για αυτό. Είναι εκπληκτικό, μάλιστα, το γεγονός ότι η στειρότητα αναφέρεται τρεις φορές μέσα στο κείμενο και κάθε φορά υπάρχει διαφορετική αιτία. Στην πρώτη αναφορά η στειρότητα φαίνεται όντως ένα βιολογικό πρόβλημα, επίκτητο από ανθρώπινα ή θεϊκά μέσα (στ. 31-32: λέγει γὰρ ὡς νιν *φαρμάκοις κεκρυμμένοις/ τίθημ' ἄπαιδα καὶ πόσει μισουμένην*). Με την εμφάνιση της Ερμιόνης, όμως, προκύπτει, ότι η ατεκνία της δεν είναι καν βιολογικό πρόβλημα, αλλά αποτέλεσμα του μίσους του Νεοπτόλεμου για αυτήν, για το οποίο κατηγορεί την Ανδρομάχη (στ. 157-158: *στυγοῦμαι δ' ἄνδρῖ φαρμάκοισι σοῖς, νηδὺς δ' ἀκύμων διὰ σέ μοι διόλλυται*). Ανάμεσα στις δυο αναφορές υπάρχει διαφορετική χρονική αλληλουχία ως προς τα αποτελέσματα των *φαρμάκων*. Στην πρώτη περίπτωση η στειρότητα προηγείται του μίσους του Νεοπτόλεμου. Συνεπώς, φαίνεται ότι η Ερμιόνη *φαρμάκοις* μένει άτεκνη και αυτό προκαλεί το μίσος του συζύγου της. Στη δεύτερη περίπτωση, όμως, έχουμε αντιστροφή των όρων με την εξής σημαντική διαφορά: τα *φάρμακα* προκαλούν το μίσος του Νεοπτόλεμου και αυτό με τη σειρά του είναι η αιτία της στειρότητας της Ερμιόνης. Στην τρίτη

---

²⁸ *Ιλ.* 1.43-52.

²⁹ Βλ. Schein 2016, 53.

³⁰ Για αυτό το θέμα βλ. Padel 1995.

περίπτωση η ατεκνία είναι το αποτέλεσμα του χαρακτήρα της, που προκαλεί την απέχθεια του Νεοπτόλεμου (στ. 205 -206: *οὐκ ἐξ ἐμῶν σε φαρμάκων στυγεῖ πόσις/ ἄλλ' εἰ ξυνεῖναι μὴ 'πιτηδεῖα κυρεῖς*). Εν ολίγοις τμηματικά αποκαλύπτεται ότι η Ερμιόνη παραμένει άτεκνη λόγω της απέχθειας του συζύγου της για την ίδια, που, όμως οφείλεται στον χαρακτήρα της.³¹ Η σταδιακή αποκάλυψη για τα αίτια της ατεκνίας συνάδει με τον τρόπο παρουσίασης των όσων συμβαίνουν στον οίκο. Η αρχική εντύπωση της θεόσταλτης συμφοράς σταδιακά υποχωρεί και αναδύεται η ανθρώπινη ευθύνη. Στην προκειμένη περίπτωση, η ατεκνία γίνεται η αφορμή για τις έριδες που θα προκύψουν στη συνέχεια. Η αποκάλυψη, όμως, ότι η έλλειψη παιδιών οφείλεται στον χαρακτήρα της Ερμιόνης, συνδέεται με τα προβλήματα του οίκου. Όπως θα προκύψει στη συνέχεια, για την άσχημη εξέλιξη της πλοκής μεγάλο μερίδιο ευθύνης έχει η Ερμιόνη.

---

³¹Για αυτό το θέμα βλ. Burnett 1971, 135 και Kovacs 1980, 18-20

Κεφάλαιο Β΄

Η ανάδειξη της ανθρώπινης υπαιτιότητας

Η οριστική αποκάλυψη για τις ευθύνες της Ερμιόνης δίνεται τμηματικά και σε αυτό βοηθητικός παράγοντας είναι το τρωικό παρελθόν. Οι αναφορές δίνονται με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποκαλύπτεται το μερίδιο ευθύνης αυτών που προκάλεσαν τον Τρωικό Πόλεμο· αποτελούν στοιχεία τα οποία ταυτίζονται με την τρέχουσα έριδα, ώστε να αποδοθούν ανάλογες ευθύνες. Αυτό που προκύπτει είναι ότι η τρέχουσα διαμάχη είναι μια αναβίωση του τρωικού παρελθόντος,³² η οποία ταυτόχρονα προοικονομεί τον θάνατο του Νεοπτόλεμου. Έτσι, όταν η πιθανότητα για τον θάνατο γίνεται βάσιμο γεγονός, επιβεβαιώνεται ότι η επιλογή του ήρωα να παντρευτεί την Ερμιόνη λειτούργησε καταστροφικά για τον ίδιο και για τους υπόλοιπους. Η τελευταία, όπως θα φανεί στη συνέχεια, ταυτίζεται με την Ελένη και τον Μενέλαο αναφορικά με τα στοιχεία του ήθους τους που προκάλεσαν την Τρωική Εκστρατεία.³³ Συνεπώς, με τον ανάλογο χαρακτήρα η Ερμιόνη προκαλεί την κρίση στον οίκο και τον μελλοντικό κίνδυνο του πολέμου. Ωστόσο, απώτερος στόχος αυτής της πρακτικής είναι ν' αναδειχθεί ο Νεοπτόλεμος ως ο κατά βάση υπαίτιος.

B.1. Η ταύτιση του Νεοπτόλεμου με τον Έκτορα

Το τρωικό παρελθόν φαίνεται να επανέρχεται αρχικώς με επίκεντρο την Ανδρομάχη³⁴ και οι συγκεκριμένες αναφορές σηματοδοτούν παράλληλα και την

---

³² Lloyd 1994, 6.

³³ Βλ. Phillippo 1995, 362 και Kyriakou 1997, 13.

³⁴ Sorum 1995, 377

έναρξη της προοικονομίας του θανάτου του Νεοπτόλεμου. Αυτό επιτυγχάνεται με την ταύτιση Έκτορα και Νεοπτόλεμου στην παρουσίαση της Ανδρομάχης στον πρόλογο:

3 Πριάμου τύραννον ἐστίαν ἀφικόμην
4 δάμαρ δοθεῖσα παιδοποιὸς Ἴκτορι,
.....
8 ἦτις πόσιν μὲν Ἴκτορ' ἐξ Ἀχιλλέως
9 θανόντ' ἐσεῖδον, παῖδά θ' ὄν τίκτω πόσει
10 ῥιφθέντα πύργων Ἀστυάνακτ' ἀπ' ὀρθίων,
.....
13 οἴκων νομισθεῖσ' Ἑλλάδ' εἰσαφικόμην
14 τῶι νησιώτῃ Νεοπτολέμωι δορὸς γέρας
15 δοθεῖσα λείας Τρωϊκῆς ἐξάιρετον.
.....
22 Πηλέα δ' ἀνάσσειν γῆς ἐαὶ Φαρσαλίας,
23 ζῶντος γέροντος σκῆπτρον οὐ θέλων λαβεῖν.
24 κάγῳ δόμοις τοῖσδ' ἄρσεν' ἐντίκτω κόρον,
25 πλαθεῖσ' Ἀχιλλέως παιδί, δεσπότηι δ' ἐμῳι.
.....
47 ὃς δ' ἔστι παῖς μοι μόνος, ὑπεκπέμπω λάθραι
48 ἄλλους ἐς οἴκους, μὴ θάνῃ φοβουμένη.

Το συγκεκριμένο απόσπασμα αποτελείται από δυο θεματικές ενότητες με κριτήριο διαχωρισμού τον τόπο: οι στ. 3-10 καλύπτουν το παρελθόν στην Τροία από την εποχή που η Ανδρομάχη παντρεύτηκε τον Έκτορα μέχρι τον θάνατο του ίδιου και του Αστυάνακτα. Οι στίχοι 13–48 αφορούν την εποχή που η Ανδρομάχη έχει πλέον μεταφερθεί στην Ελλάδα μέχρι και τον παρόντα δραματικό χρόνο. Σε αυτόν τον διαχωρισμό συμβάλλει και η χρήση των ίδιων κατά βάση ρημάτων *ἀφικόμην-εἰσαφικόμην* στους στίχους 3 και 13, οι οποίοι κατά αυτόν τον τρόπο σηματοδοτούν

την έναρξη κάθε θεματικής ενότητας. Παράλληλα, οι ενδιάμεσες αναφορές της κάθε ενότητας παρουσιάζουν κοινά γεγονότα. Συγκεκριμένα, στο παρελθόν η Ανδρομάχη μπήκε στον οίκο του Πριάμου (στίχος 3) ως σύζυγος του Έκτορα και υποψήφια μητέρα των παιδιών του (στίχος 4). Ανάλογα στη συνέχεια έφτασε στην Ελλάδα, εκεί που βασιλεύει ο Πηλέας (στίχος 22), ως λάφυρο πολέμου του Νεοπτόλεμου (στ. 13-14), από τον οποίο γέννησε τον Μολοσσό (στίχος 24). Η κοινή χρήση της μετοχής *δοθείσα* (στ. 4 και 15) λειτουργεί ενισχυτικά για την ταύτιση του Έκτορα με τον Νεοπτόλεμο, με απώτερο στόχο να συνδεθεί η κατάληξη του πρώτου με τη μελλοντική τύχη του δεύτερου. Η πρώτη ενότητα τελειώνει με τον θάνατο του Έκτορα και του Αστυάνακτα (στίχος 10). Αντίστοιχα η αναφορά στον ενδεχόμενο θάνατο του εν ζωή γιου της (47-48) ενισχύει την ιδέα ότι το τρωικό παρελθόν της Ανδρομάχης επαναλαμβάνεται. Ακολούθως, ο Νεοπτόλεμος φαίνεται ότι μπορεί να έχει ανάλογη κατάληξη με τον Έκτορα. Το ανασταλτικό στοιχείο σε αυτήν την περίπτωση είναι η διαφορετική σχέση που έχει ο Νεοπτόλεμος με την Ανδρομάχη εν συγκρίσει με τον Έκτορα, όπως δηλώνεται και στους στίχους 4 και 15. Ωστόσο, αυτό το γεγονός στη συνέχεια αναιρείται, καθώς οι έννοιες που περιγράφουν την εν λόγω σχέση παραπέμπουν σε νόμιμο γάμο.³⁵

B.2. Η ταύτιση της Ερμιόνης με την Ελένη

Όσο εξελίσσεται η πλοκή η πιθανότητα για τον θάνατο του Νεοπτόλεμου γίνεται ακόμη πιο βάσιμη μέσω της ταύτισης της Ελένης με την Ερμιόνη. Σε μια αναδρομή στο παρελθόν η Ανδρομάχη κατηγορεί την Ελένη για τον θάνατο του

---

³⁵ Ενδεικτικοί στίχοι 123-4, 178, 182, 464, 469 -70, 909, 932. Για περαιτέρω ανάλυση πάνω στην παρουσίαση της Ανδρομάχης ως συζύγου του Νεοπτόλεμου βλ. Torrance 2005.

Έκτορα³⁶ και στη συνέχεια αναδεικνύει την Ερμιόνη αντίγραφο της μητέρας της.³⁷

Με αφορμή, λοιπόν, τις κατηγορίες της Ερμιόνης η Ανδρομάχη υποδεικνύει το βασικό στοιχείο του χαρακτήρα της που λειτουργεί απωθητικά για τον Νεοπτόλεμο.

Η Ερμιόνη διακατέχεται από κτητική φύση που την κάνει να μην ανέχεται άλλες γυναίκες στη ζωή του συζύγου της, ένα γεγονός που όφειλε να παραβλέπει ως σωστή σύζυγος (στ. 205-227). Κατά την Ανδρομάχη αυτό είναι ένδειξη *φιλανδρίας* (στίχος 229),³⁸ όπως ανάλογη επέδειξε και η μητέρα της φεύγοντας με τον Πάρι.

Αν η στιχομυθία των δυο γυναικών εμπεριέχει μόνο ενδείξεις για την ταύτιση μάνας και κόρης, η συνέχεια αποκαλύπτει πιο βάσιμα στοιχεία. Το τρωικό παρελθόν αποτελεί αντικείμενο και της στιχομυθίας του Πηλέα και του Μενελάου: ο πρώτος χαρακτηρίζει την εγκατάλειψη του οίκου από την Ελένη προϊόν της σπαρτιατικής νοοτροπίας που επιτρέπει στις γυναίκες να είναι έξω από το σπίτι μισόγυμνες (στ. 591-600). Τα λεγόμενα του Πηλέα θα επαναληφθούν στις μετέπειτα πράξεις της Ερμιόνης. Η αναχώρηση του Μενελάου τρομοκρατεί την κόρη του (στ. 854 -857: *ἔλιπες ἔλιπες, ὦ πάτερ, ἐπακτίαν/ μονάδ' ἔρημον οὔσαν ἐνάλου κόπας./ὄλεϊ μ' ὄλεϊ με*) και η πανικόβλητη εμφάνισή της στη συνέχεια ενισχύει την ταύτιση με την Ελένη. Η αδιαφορία για τη γύμνια της (στίχος 834: *τί δὲ στέρνα δεῖ καλύπτειν πέπλοις;*) υπενθυμίζει τα λόγια του Πηλέα για την ανηθικότητα των γυναικών της Σπάρτης και στη συγκεκριμένη περίπτωση της Ελένης.

---

³⁶ Στίχοι 103- 108: *Πάρις οὐ γάμον ἀλλὰ τιν' ἄταν/ ἀγάγετ' εὐναίαν ἐς θαλάμους Ἑλέναν./ἄς ἔνεκ', ὦ Τροία, δορί καὶ πυρὶ δηϊάλωτον/ εἴλε σ' ὁ χιλιόναυς Ἑλλάδος ὠκύς Ἄρης/ καὶ τὸν ἐμόν μελέας πόσιν Ἔκτορα, τὸν περὶ τείχη/ εἴλκυσε διφρεύων παῖς ἀλίας Θέτιδος·*

³⁷ Στ. 229- 231: *μὴ τὴν τεκοῦσαν τῆι φιλανδρία, γύναι/ ζῆτει παρελθεῖν· τῶν κακῶν γὰρ μητέρων/ φεύγειν τρόπους χρὴ τέκν' ὅσοις ἔνεστι νοῦς.*

³⁸ Η *φιλανδρία* έχει διπλή σημασία. Σημαίνει είτε αγάπη για τον σύζυγο είτε για τους άνδρες γενικά. Στην πρώτη περίπτωση ενίοτε έχει και αρνητική σημασία, όπως και στην προκειμένη. Η αμφισημία της λέξης αποσκοπεύει στη σύνδεση της ζηλόφθονης φύσης της Ερμιόνης με τη σεξουαλική ασυδοσία της Ελένης. Βλ. Stevens 1971, 122 και Lloyd 1994, 119.

Η οριστική, όμως, ταύτιση, συντελείται με την εμφάνιση του Ορέστη και ο θάνατος του Νεοπτόλεμου γίνεται πλέον βέβαιο γεγονός. Η Ερμιόνη θα επαναλάβει την πιο χαρακτηριστική πράξη της Ελένης.³⁹ Θα εγκαταλείψει τον οίκο του Νεοπτόλεμου με τη βοήθεια ενός διεκδικητή μνηστήρα, του Ορέστη (στ. 982-984). Παράλληλα, επιβεβαιώνεται ότι είναι τόσο καταστροφική, όσο η μητέρα της. Ο Ορέστης ανακοινώνει ότι θα σκοτώσει τον Νεοπτόλεμο για χάρη της Ερμιόνης. Έτσι, όπως στο παρελθόν η Ανδρομάχη έχασε τον Έκτορα λόγω της Ελένης, έτσι και τώρα χάνει τον Νεοπτόλεμο από το «αντίγραφο» της Ελένης, την Ερμιόνη. Η έκβαση αυτή, επομένως, υποδεικνύει ότι η τελευταία έχει τον χαρακτήρα της μητέρας της που προκαλεί τα ίδια καταστροφικά αποτελέσματα.

B.3. Η ταύτιση της Ερμιόνης με τον Μενέλαο.

Η Ερμιόνη, όπως θα αποδειχθεί στη συνέχεια, δεν έχει μόνο τον προβληματικό χαρακτήρα της μητέρας της, αλλά και του πατέρα της. Η εμφάνιση του Μενέλαου, συνεπώς, για τη δομή της υπόθεσης δεν φαίνεται να είναι τυχαία, καθώς ο τρόπος συμπεριφοράς του αποκαλύπτει και άλλες πτυχές του χαρακτήρα της κόρης του. Η τωρινή του συμπεριφορά κρίνεται το ίδιο καταστρεπτική με αυτή του παρελθόντος. Για να γίνει, μάλιστα, αυτό αντιληπτό, λίγο πριν την εμφάνισή του, στο πρώτο στάσιμο, η έριδα της Ανδρομάχης – Ερμιόνης ταυτίζεται με την έριδα των θεοτήτων του τρωικού παρελθόντος:

279 ἔριδι στυγεράϊ κεκορυθμένον εὐμορφίας

.....

287 ἔβαν δὲ Πριαμίδαν ὑπερ-

288 βολαῖς λόγων δυσφρόνων

---

³⁹ Boulter 1996, 52 και Allan 2000, 24.

289 παραβαλλόμεναι, δολίοις δ' ἔλε Κύπρις λόγοις,

290 τερπνοῖς μὲν ἀκοῦσαι,

291 πικρὰν δὲ σύγχυσιν βίου Φρυγῶν πόλει

292 ταλαίναι περγάμοις τε Τροίας.

Με τη φράση *ἔριδι στυγερά* (στίχος 279) χαρακτηρίστηκε και η διαμάχη των δυο γυναικών στον στίχο 122. Αυτό υποδεικνύει την ενδεχόμενη καταστροφική πορεία της τρέχουσας έριδας, όπως ανάλογα κατέληξε για την Τροία η έριδα των θεοτήτων (στίχος 291-292). Η αναφορά, μάλιστα, του ενδιάμεσου παράγοντα και συγκεκριμένα του Πάρη, του αποδέκτη των δόλιων λόγων της Αφροδίτης (στ. 279-292), φαίνεται να λειτουργεί ενισχυτικά ως προς αυτό. Η συμβολή του τελευταίου ταυτίζεται με τη συμβολή του Μενελάου στην τρέχουσα έριδα, καθώς η ανάμειξή του τελευταίου, όπως και του Πάρη, είναι προϊόν λόγων (στίχος 326-327: *ὅστις θυγατρὸς ἀντίπαιδος ἐκ λόγων/ τοσόνδ' ἔπνευσας*). Αυτό που θα προκύψει βάσει της ακόλουθης στιχομυθίας του Μενελάου και της Ανδρομάχης είναι ότι και οι δυο περιπτώσεις έριδας είναι ασήμαντες αφορμές που μέσω του ανθρώπινου παράγοντα αποκτούν δραματικές συνέπειες. (στίχος 352: *οὐ χρὴ 'πὶ μικροῖς μεγάλα πορσύνειν κακὰ*)

Ο λόγος που οι μικρές αφορμές καταλήγουν σε καταστροφικά γεγονότα, σύμφωνα με την Ανδρομάχη, είναι ο τρόπος σκέψης. Η ηρωίδα κατηγορεί τον Μενέλαο όχι μόνο ότι είναι ανίκανος να αντιληφθεί ότι πρόκειται για μια ανούσια γυναικεία αντιζηλία (στ. 326-328: *ὅστις θυγατρὸς ἀντίπαιδος ἐκ λόγων/τοσόνδ' ἔπνευσας, καὶ γυναικὶ δυστυχεῖ /δούλην κατέστης εἰς ἀγῶν'*), αλλά ότι δεν διαβλέπει τις επερχόμενες συνέπειες από τον τρόπο διαχείρισης (στίχος 349: *κακῶν τοσοῦτων οὐχ ὀρθῶς ἐπιρροάς*;). Με αφορμή, λοιπόν, την τωρινή του συμπεριφορά ανάλογα κρίνει και τη δράση του στην Τροία:

362 .....διὰ γυναικείαν ἔριν

Τα λόγια της Ανδρομάχης (στ. 362-363) ἔχουν ἀμφίσημο νόημα, με ἀποτέλεσμα να συνδέουν τὴν τρέχουσα ἐρίδα με τὴ διεκδίκηση τῆς Ελένης.⁴⁰ Ὁ Τρωικός Πόλεμος ἐξισώνεται με μιὰ ἀνούσια διαμάχη για μιὰ γυναίκα, ἡ ὁποία πήρε καταστροφικὲς διαστάσεις λόγω τοῦ Μενελάου.

Για τὴν Ανδρομάχη αὐτὸ ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ ἔνδειξη ὅτι καὶ ἡ διαμάχη τῆς με τὴν Ερμιόνη θα ἔχει ἀκριβῶς τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἐχει ἀντιληφθεῖ, προφανῶς, ὅτι πατέρας καὶ κόρη ἔχουν παρόμοιο χαρακτήρα, που ὁδηγεῖ στον ἴδιο τρόπο χειρισμοῦ τῶν καταστάσεων: παρασύρονται καὶ οἱ δύο ἀπὸ ἀβάσιμα λόγια γυναικῶν καὶ ὁδηγούνται σε ἀκρότητες. Τα λόγια τῆς ομώνυμης ἡρωίδας φαίνονται να ὑπαινίσσονται αὐτὸ τὸ γεγονός, ὅταν προτρέπει τὸν Μενέλαο να μὴν πράττει ἀνάλογα, ὅπως θα ἔκανε μιὰ κακιὰ γυναίκα:

352 οὐ χρὴ 'πὶ μικροῖς μεγάλα πορσύνειν κακὰ

353 οὐδ', εἰ γυναῖκές ἐσμεν ἀτηρὸν κακόν,

354 ἄνδρας γυναιζὶν ἐξομοιοῦσθαι φύσιν.

Οἱ συγκεκριμένοι στίχοι ἀνακαλοῦν προηγούμενη κριτικὴ για τὶς γυναίκες, ὅτι ἀποτελοῦν βλάβη για τὴ κοινωνία, για τὴν ὁποία πρέπει να βρεθεῖ *φάρμακον* στον στίχο 272 (*οὐδεὶς γυναικὸς φάρμακ' ἐξήρηκέ πω*) Ἡ ὁμοιότητα πατέρα καὶ κόρης στη συνέχεια ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν Ερμιόνη: ὅπως ὁ Μενέλαος παρασύρθηκε ἀπὸ τα λόγια τῆς, ἔτσι καὶ ἡ ἴδια παρασύρθηκε ἀπὸ ἄλλες γυναίκες που μεγαλοποίησαν τὴν κατάσταση (στ. 936-938: *κἀγὼ κλύουσα τούσδε Σειρήνων λόγους.../ἐξηνεμώθην μωρίαί.*). Ἐπίσης, ἡ Ερμιόνη χωρὶς τὴν ικανότητα να ἀντιληφθεῖ, ὅπως ὁ πατέρα τῆς, ὅτι πρόκειται για ἀνούσια λόγια γυναικῶν με

---

⁴⁰ Lloyd 1994, 126

κακοπροαίρετη διάθεση (στ. 930-931: *κακῶν γυναικῶν εἴσοδοί μ' ἀπόλεσαν, / αἶ μοι λέγουσαι τούσδ' ἐχάυνωσαν λόγους*·), προβαίνει σε πράξεις, τις συνέπειες των οποίων θα αντιληφθεί, αφού πλέον είναι αργά. Το προμήνυμα αυτής της έκβασης δίνεται από τον Χορό λίγο πριν την απόπειρα θανάτωσης της Ανδρομάχης και του Μολοσσού:

487 ἔδειξεν ἅ Λάκαινα τοῦ στρατηλάτα

488 Μενέλα: διὰ γὰρ πυρὸς ἦλθ' ἑτέρωι λέχει,

489 κτείνει δὲ τὰν τάλαιναν Ἰλιάδα κόραν

490 παῖδά τε δύσφρονος ἔριδος ὕπερ.

491 ἄθεος ἄνομος ἄχαρις ὁ φόνος·

492 ἔτι σε, πότνια, μετατροπὰ

493 τῶνδ' ἔπεισιν ἔργων.

Οι στίχοι 487-493 ανακαλούν τον τρόπο δράσης του Μενελάου αναφορικά με το παρελθόν: όπως, δηλαδή, ο ίδιος *διὰ γυναικείαν ἔριν* (στίχος 362) στράφηκε ενάντια στην Τροία, ανάλογα και η Ερμιόνη *δύσφρονος ἔριδος ὕπερ* (στίχος 490) θα προκαλέσει συνέπειες, τις οποίες αργότερα θα μετανιώσει (στ. 492-493). Μέσω αυτού του αποσπάσματος γίνεται, μάλιστα, αντιληπτό ότι η Ερμιόνη έχει τον παρορμητικό και επιθετικό χαρακτήρα του πατέρα της. Το σχόλιο του Χορού ότι η ίδια θα επιτεθεί στην Ανδρομάχη με φλεγόμενο μίσος (στίχος 488: *διὰ γὰρ πυρὸς*), συνδέεται με τον προηγούμενο χαρακτηρισμό της ως κόρης του στρατηλάτη Μενελάου (στ. 487-488: *ἅ Λάκαινα τοῦ στρατηλάτα Μενέλα*). Ο προσδιορισμός *στρατηλάτα* υπενθυμίζει τον ανάλογο χαρακτήρα του πατέρα της. Εν κατακλείδι η Ερμιόνη είναι συνδυασμός του Μενελάου και της Ελένης. Η κτητική της φύση, δείγμα *φιλανδρίας*, την ωθεί σε επιθετική στάση ενάντια στην Ανδρομάχη και στον Μολοσσό, χωρίς, ωστόσο να μπορεί να αντιληφθεί τις συνέπειες.

B.4. Οι ευθύνες του Νεοπτόλεμου.

Η Ερμιόνη, λοιπόν, προκαλεί την έριδα στον οίκο, από την οποία θα προκύψει το ενδεχόμενο του πολέμου. Αρχικός υπαίτιος, όμως, της όλης κατάστασης φαίνεται πως είναι ο ίδιος ο Νεοπτόλεμος. Αν και τον είχε προειδοποιήσει ο Πηλέας για το ήθος της οικογένειας των Ατρείδων, ο ίδιος αποφάσισε να αγνοήσει τις συμβουλές του (στ. 618-641). Η επιβεβαίωση των λόγων του Πηλέα υποδεικνύει ότι δεν είναι θέμα πεπρωμένου αναπόφευκτου για τη μοίρα του Νεοπτόλεμου, ούτε ο ίδιος είναι ο ήρωας που πράττει σφάλμα εν αγνοία του. Αποτελούν στοιχεία αναφορικά με τους Ατρείδες που προκύπτουν από τη γνώση του παρελθόντος, καθώς ο Πηλέας έχοντας γνώση του τρόπου δράσης των γονέων της Ερμιόνης στο τρωικό παρελθόν, ήξερε ότι ήταν αναπόφευκτο για την ίδια να έχει ανάλογο χαρακτήρα. Δεν φαίνεται, μάλιστα να τίθεται θέμα κληρονομικότητας αλλά πολύ περισσότερο θέμα ανατροφής που προκύπτει από τη σπαρτιατική νοοτροπία.⁴¹

Η αρχική υπαιτιότητα του Νεοπτόλεμου επιβεβαιώνεται λόγω της ταύτισής του με τον Πάρη στα πλαίσια της αναβίωσης του τρωικού παρελθόντος. Όταν η Ερμιόνη πρόκειται να φύγει με τον Ορέστη και ενώ η ιστορία φαίνεται να επαναλαμβάνεται με τον τελευταίο να παίρνει την θέση του Πάρη, τα πράγματα αλλάζουν τροπή. Στην αποκάλυψη ότι η Ερμιόνη ήταν αρχικά δική του (στ. 966-967: *ἐμῆ γὰρ οὔσα πρὶν/σὺν τῶιδε ναίεις ἀνδρὶ σοῦ πατρὸς κάκηι*), αναπόφευκτα οι ρόλοι αλλάζουν και ο Νεοπτόλεμος ταυτίζεται με τον Πάρη. Αυτό ρίχνει νέο φως στις εξελίξεις βάσει των αναφερθέντων για τις ευθύνες του Πάρη στην Τρωική Εκστρατεία.

---

⁴¹ Βλ. στίχους 445-452 και 595-601. Βλ. επίσης Rademaker 2005, 158.

Δεδομένου, λοιπόν, του γεγονότος ότι οι περισσότερες μυθολογικές εκδοχές για την έναρξη του πολέμου υπογραμμίζουν τον θεϊκό υποκινητικό παράγοντα, ο Ευριπίδης εκ πρώτης όψεως φαίνεται να κάνει κάτι ανάλογο στην στροφή α΄ του πρώτου στάσιμου:

274 Ἡ μεγάλων ἀχέων ἄρ' ὑπῆρξεν, ὄτ' Ἰδαίαν

275 ἐς νάπαν ἦλθ' ὁ Μαι-

276 ας τε καὶ Διὸς τόκος,

277 τρίπωλον ἄρμα δαιμόνων

278 ἄγων τὸ καλλιζυγές,

Η μεταφορά των θεοτήτων στο βουνό Ἰδη υπενθυμίζει την κρίση του Πάρη, μέρος της αιτιολογικής αλυσίδας που οδήγησε στην Τρωική Εκστρατεία σύμφωνα με τη μυθολογική παράδοση. Αν και η χρήση του ρήματος *ὑπῆρξεν* (στίχος 274) μετατρέπει αυτό το γεγονός στην αρχική αιτία, βάσει των όσων ακολουθούν, αυτό αναιρείται: στην στροφή β΄ (στ. 294-300) γίνεται σύνδεση με το κομμάτι του μύθου, στο οποίο η Κασσάνδρα είχε προβλέψει την άλωση της Τροίας λόγω της γέννησης του Πάρη. Η ακόλουθη πεποίθηση του χορού στην αντιστροφή β΄ (στ. 301-308) ότι κανένα δεινό δεν θα είχε προκύψει για τους Τρώες και για τους Έλληνες, αν η Εκάβη είχε σκοτώσει τον νεογέννητο Πάρη, συνδέει την έναρξη των κακών με τον τελευταίο.⁴²

Ο Πάρις αποκαλείται η συμφορά της Τροίας (στίχος 298: *μεγάλαν Πριάμου πόλεως λώβαν*). Η επιλογή του να φέρει την Ελένη στον οίκο του πατέρα του απέβη καταστροφική (στίχος 103: *ἄταν*), καθώς προκάλεσε την άλωση της Τροίας (στ. 103-106: *Πάρις οὐ γάμον ἀλλά τιν' ἄταν/ ἀγάγετ' εὐναίαν εἰς θαλάμους Ἐλέναν./ ἅς ἔνεκ', ὃ Τροία, δορὶ καὶ πυρὶ δηϊάλωτον/ εἶλέ σ' ὁ χιλιόναυς Ἑλλάδος ὠκύς Ἄρης*). Όμως, οι συνέπειες δεν αφορούν μονάχα την Τροία, αλλά και την Ελλάδα· προκάλεσε

⁴² Stinton 1965, 21 και Kyriakou 2016, 140.

ανάλογες συνέπειες στους οίκους της, καθώς έμειναν χωρίς διαδόχους (στ. 307-308: *λέχη τ' ἔρημ' ἂν οὐποτ' ἐξελείπετο, /καὶ τεκέων ὄρφανοὶ γέροντες*). Συνεπώς, αν και εμπλέκονται η Ελένη και ο Μενέλαος, ο αρχικός αίτιος της καταστάσεως είναι ο Πάρις.

Από τη στιγμή που ο Νεοπτόλεμος ταυτίστηκε με τον Πάρη στο πλαίσιο αναβίωσης του τρωικού παρελθόντος, γίνεται αντιληπτό ότι είναι και αυτός με τη σειρά του ο αρχικός υπαίτιος της κατάστασης που έχει προκύψει στον οίκο του, καθώς και των επερχόμενων συνεπειών. Η επιλογή της Ερμιόνης είναι, επίσης, ένας γάμος-ἄτα, όχι μόνο για τον οίκο του αλλά για όλους τους εμπλεκόμενους οίκους.⁴³ Ακόμη και η θανάτωση του Νεοπτόλεμου από τον Ορέστη που προέκυψε για χάρη της, βαραίνει περισσότερο τον ίδιο παρά την Ερμιόνη. Όπως αποκάλυψε ο Ορέστης, ήταν απόφαση του πατέρα της και του Νεοπτόλεμου ο γάμος αυτός (στ. 966-970), ενώ η ίδια δεν έχει κανένα λόγο σε τέτοια θέματα (στ. 987-988: *νυμφευμάτων μὲν τῶν ἐμῶν πατὴρ ἐμὸς/μέριμναν ἔξει, κοῦκ ἐμὸν κρίνειν τόδε*). Ο θάνατος αυτός ισοδυναμεί με το τέλος της γενιάς του Πηλέα⁴⁴ και αντιστοιχεί στην ανάλογη δράση του Πάρη, καθώς και ο ίδιος έγινε η αιτία να χαθεί η γενιά που εκπροσωπεί ο Πρίαμος και ο Έκτορας. Συνεπώς, ακόμη και για αυτό το γεγονός ο Νεοπτόλεμος καθίσταται ο αρχικός υπαίτιος. Αυτό δε σημαίνει, βέβαια, ότι η εκδικητική πράξη του Ορέστη είναι δικαιολογημένη και ότι δεν έχει ευθύνες για αυτήν την κατάληξη. Η επιλογή, όμως, του Νεοπτόλεμου να παντρευτεί την Ερμιόνη τον καθιστά υποκινητή μιας σειράς γεγονότων με δραματική κατάληξη, όπως έγινε και στο τρωικό παρελθόν. Ο θάνατος του Νεοπτόλεμου, όμως, είναι η κορύφωση του δράματος αλλά και η λύση του. Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να αναδειχθεί η σχέση του θανάτου του ήρωα με τη λήξη της κρίσης, θέμα με το οποίο συσχετίζεται και ο θεός Απόλλωνας. Όπως θα φανεί στη

---

⁴³ Storey 1989, 10.

⁴⁴ Storey 1989, 18 και Vester 2009, 303.

συνέχεια, αν και η εικόνα του θεού είναι διαφορούμενη, η σύμπραξή του στον θάνατό του Νεοπτόλεμου αποκτά βαθύτερες προεκτάσεις πέραν από αυτές της θεϊκής τιμωρίας.

Κεφάλαιο Γ΄

Η αποτροπή της κρίσης και ο ρόλος των θεών

Ο γάμος του Νεοπτόλεμου με την Ερμιόνη, όπως αναλύθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, σηματοδότησε την έναρξη για μια αλυσιδωτή σειρά γεγονότων. Η επιλογή της Ερμιόνης οδήγησε στη γυναικεία έριδα και μέσω αυτής στη διαμάχη του Πηλέα και του Μενελάου που προμηνύει σοβαρές πολιτικές συνέπειες. Αποκορύφωμα αποτελεί ο θάνατος του Νεοπτόλεμου, ο οποίος ακολουθείται από την θεία επιφάνεια με οδηγίες για την ταφή του ήρωα στους Δελφούς, συνοδευόμενη από προφητεία για τη δυναστεία των Μολοσσών. Το ευοίωνο μέλλον που προμηνύεται (στ. 1247–1249: *βασιλέα δ' ἐκ τοῦδε χρῆ/ ἄλλον δι' ἄλλον διαπερᾶν Μολοσσίας/ εὐδαιμονοῦντας*) υποδεικνύει τη λήξη της κρίσης, ενώ το ενδεχόμενο του πολέμου δεν φαίνεται να υφίσταται πλέον. Ωστόσο, από το ενδεχόμενο του πολέμου μέχρι την ομαλή έκβαση, η θανάτωση του ήρωα ως ενδιάμεσο γεγονός εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να έχει κάποια αιτιακή σχέση. Δεν αποτελεί απόρροια της έριδας της Ανδρομάχης και της Ερμιόνης, αλλά είναι ένα γεγονός που λειτούργησε παράλληλα με τη γυναικεία διαμάχη. Ο γάμος αυτός δημιούργησε στην ουσία δυο διαμάχες και δυο ανάλογα ερωτικά τρίγωνα: την έριδα μεταξύ Ερμιόνης και Ανδρομάχης για τον Νεοπτόλεμο και αντίστοιχα την έριδα ανάμεσα στον Νεοπτόλεμο και τον Ορέστη για την Ερμιόνη. Ο θάνατος προήλθε από το δεύτερο ερωτικό τρίγωνο, αλλά η κρίση από το πρώτο. Το ζητούμενο είναι, λοιπόν, εάν τελικά ο θάνατος συνδέεται αιτιακά με τη λήξη της κρίσης και το ευοίωνο μέλλον της δυναστείας των Μολοσσών.

Η ενδεχόμενη αιτιακή σχέση είναι σε θέση να παραπέμψει σε πιθανή έναρξη της λατρείας του Νεοπτόλεμου. Ένα στοιχείο σημαντικό ως προς αυτό είναι ότι η μελλοντική ύπαρξη της δυναστείας φαίνεται σαν ένα γεγονός που προοριζόταν από τη μοίρα να συμβεί.:

1243 γυναῖκα δ' αἰχμάλωτον, Ἀνδρομάχην λέγω,

1244 Μολοσσίαν γῆν χρῆ κατοικήσαι, γέρον,

1245 Ἐλένω συναλλαχθεῖσαν εὐναίοις γάμοις,

1246 καὶ παῖδα τόνδε, τῶν ἀπ' Αἰακοῦ μόνον

1247 λελειμμένον δῆ. βασιλέα δ' ἐκ τοῦδε χρῆ

1248 ἄλλον δι' ἄλλου διαπερᾶν Μολοσσίας

1249 εὐδαιμονοῦντας: οὐ γὰρ ᾧδ' ἀνάστατον

1250 γένος γενέσθαι δεῖ τὸ σὸν κάμὸν, γέρον,

1251 Τροίας τε: καὶ γὰρ θεοῖσι κάκείνης μέλει,

1252 καίπερ πεσούσης Παλλάδος προθυμία.

Σύμφωνα με τη Θέτιδα, η Ανδρομάχη θα πρέπει να κατοικήσει στη χώρα των Μολοσσών σε νόμιμο γάμο με τον Έλενο (στ. 1243-1245), ώστε να ιδρυθεί από τον γιο αυτής και του Νεοπτόλεμου η δυναστεία (στ. 1246-1249). Η κάθε πράξη που θα πρέπει να τελεστεί, σύμφωνα με τις οδηγίες της Θέτιδος, συνοδεύεται από τα ρήματα *χρῆ* και *δεῖ*, τα οποία επιδεικνύουν το θέλημα της μοίρας και των θεών.⁴⁵ Αυτό σημαίνει ότι η πράξη ίδρυσης αποτελεί ένα είδος πεπρωμένου για τον Μολοσσό, γεγονός που στην αρχαία ελληνική σκέψη ισοδυναμεί με το αναπόφευκτο. Υπό αυτήν την προοπτική, βέβαια, όλες ενέργειες συνοδευόμενες από το ίδιο ρήμα (*χρῆ*) λειτουργούν ακριβώς με τον ίδιο τρόπο και αποτελούν γεγονότα ορισμένα από τη μοίρα να συμβούν. Κατά συνέπεια, ο θάνατος φαίνεται να είναι μέρος ενός απώτερου θεϊκού σχεδίου.

---

⁴⁵ Stevens 1971, 243

Αυτό που, ίσως, λειτουργεί οξύμωρα ως προς τη συγκεκριμένη διαπίστωση, κυρίως για τη σύγχρονη σκέψη, είναι η συμβολή του θεού Απόλλωνα στον θάνατο του Νεοπτόλεμου. Είναι γεγονός ότι παραμένει ημιτελής η εικόνα για τα κίνητρα του θεού Απόλλωνα στη λύση του δράματος. Η Θέτιδα αρκείται στη διαβεβαίωση για το ευοίωνο μέλλον, ενώ το ερώτημα του αγγέλου για τη σοφία του θεού παραμένει μετέωρο (στ. 1164 -1165: *έμνημόνευσε δ', ὡσπερ ἄνθρωπος κακός, / παλαιὰ νείκη· πῶς ἂν οὖν εἴη σοφός;*). Αυτό που δεν αμφισβητείται είναι το γεγονός ότι μια δύναμη που συνέπραξε στο εκδικητικό σχέδιο του Ορέστη ήταν καθοριστική. Σύμφωνα με την περιγραφή του αγγέλου, μια μυστηριώδης φωνή από το βάθος του ναού ήταν αυτή που έδωσε τη δύναμη στους κάτοικους των Δελφών να νικήσουν τον Νεοπτόλεμο.⁴⁶ Ο άγγελος δεν αναφέρεται στον Απόλλωνα ξεκάθαρα (στίχος 1147: *πρὶν δὴ τις ἀδύτων ἐκ μέσων ἐφθέγγετο*), όμως ο Πηλέας και ο Χορός ερμηνεύουν την παρέμβαση αυτή ως παρέμβαση εκ μέρους του Απόλλωνα (στ. 1194-1196, 1202, 1212)

Ωστόσο, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη δύο σημαντικά δεδομένα σε σχέση με αυτό το γεγονός: αφενός ότι η ερμηνεία του ως προϊόντος τιμωρίας δίνεται από την ανθρώπινη πλευρά υπό το κράτος του πόνου για τον θάνατο του Νεοπτόλεμου. Αφετέρου, η τιμή της ταφής στο ιερό των Δελφών -και άρα η υποδήλωση λατρείας- δηλώνει μια σχέση θεού και ήρωα που, αν ήταν αρχικώς εχθρική, υπό αυτές τις συνθήκες δεν δύναται πλέον να θεωρείται έτσι. Αυτά τα δεδομένα επιβεβαιώνουν τη γενικότερη τακτική του τραγικού να τονίσει την ανθρώπινη αδυναμία να συλλάβει τη θεϊκή βούληση. Η επιβεβαίωση, όμως, της θετικής εικόνας των θεών στη λύση της

---

⁴⁶ Στ. 1147 -1152: *πρὶν δὴ τις ἀδύτων ἐκ μέσων ἐφθέγγετο/ δεινόν τι καὶ φρικῶδες, ὥρσε δὲ στρατὸν/ στρέψας πρὸς ἀλκὴν. ἔνθ' Ἀχιλλέως πίτνει/ παῖς ὄξυθήκτωι πλευρὰ φασιγάνωι τυπείς/ [Δελφοῦ πρὸς ἀνδρός, ὅσπερ αὐτὸν ὤλεσεν]/ πολλῶν μετ' ἄλλων.*

τραγωδίας επισημαίνει ενδεχομένως μια προσπάθεια μετατροπής του θανάτου σε ένα θετικό γεγονός.

Κάτι ανάλογο μπορεί να παρατηρηθεί στον έβδομο *Νεμεόνικο* του Πινδάρου, στον οποίο ο θάνατος μετατρέπεται από ένα γεγονός θρηνητικό σε χαρμόσυνο. Η κατάληξη του Νεοπτόλεμου παρουσιάζεται ως το θέλημα της μοίρας, ώστε να αποδοθούν οι δέουσες τιμές που δεν πήρε ποτέ ζωντανός.⁴⁷ Έτσι, η ματαιότητα που προκύπτει από τον ήρωα που πεθαίνει ως θύμα μιας τυχαίας διαμάχης εξαλείφεται, καθώς γίνεται αποδέκτης ηρωικών τιμών.⁴⁸ Βάσει του γεγονότος, λοιπόν, ότι η λύση της εν λόγω τραγωδίας σημαδεύεται από αρκετές ενδείξεις για τη λατρεία του Νεοπτόλεμου, ο θάνατός του ενδεχομένως να έχει τέτοιες προσημάνσεις. Για να γίνει, όμως, αυτό αντιληπτό, πρέπει πρωτίστως να αναδειχθεί η αιτιακή σχέση μεταξύ του θανάτου και της ομαλής έκβασης της τραγωδίας. Δεδομένου, μάλιστα, ότι η ομαλή έκβαση αφορά θέματα οίκων και της γενιάς που εκπροσωπούν, η απάντηση πιθανότατα να δοθεί βάσει αυτών. Αποτελεί, άλλωστε, ένα θέμα, που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, είναι σημαντικό για την εξέλιξη της πλοκής.

Γ.1. Οίκος και γενεαλογία

Ο οίκος αποτελεί το απαραίτητο μέσο για τη συνέχεια μιας γενιάς που εκπροσωπούν τα μέλη του. Εν προκειμένω ο θάνατος του Νεοπτόλεμου σήμανε αυτόματα το τέλος του οίκου του και της γενιάς των Αιακιδών. Για την ύπαρξη ενός οίκου πρέπει να υπάρχει ένας ακμαίος ενήλικας άνδρας, ώστε να αναλάβει τη διαχείρισή του. Ο Πηλέας και ο Μολοσσός λόγω ηλικίας, γηραιής και νεαρής

---

⁴⁷ *Νεμ.7.44-47: ἀλλὰ τὸ μόρσιμον ἀπέδωκεν: ἐχρῆν δέ τιν' ἔνδον ἄλσει παλαιτάτῳ/Αἰακιδᾶν κρεόντων τὸ λοιπὸν ἔμμεναι /θεοῦ παρ' εὐτειχεᾶ δόμον, ἡρωῖαις δέ πομπαῖς /θεμισκόπον οἰκεῖν ἔόντα πολυθύτοις.*

⁴⁸ Βλ. Currie 2005, 300.

αντίστοιχα, δεν ήταν σε θέση να αναλάβουν αυτόν τον ρόλο, με αποτέλεσμα η γενεαλογική γραμμή να λήξει εκεί. Έτσι, η προφητεία της μελλοντικής γενιάς των Μολοσσών από τον γιο του Νεοπτόλεμου λειτουργεί κατά κάποιο τρόπο παραμυθητικά για τον Πηλέα, γιατί η γενιά του δεν θα σβηστεί εντελώς από την ιστορία.⁴⁹ Η επιλογή του Νεοπτόλεμου να παντρευτεί την Ερμιόνη δεν επέφερε συνέπειες μόνο για τη γενιά του Πηλέα. Κάθε εμπλεκόμενος ήρωας επηρεάζεται από τον συγκεκριμένο γάμο, του οποίου οι συνέπειες αφορούν τον οίκο και ιδίως τη γενιά που εκπροσωπεί· αποτελεί ζήτημα, μάλιστα, γύρω από το οποίο περιπλέκεται ο τραγικός μύθος. Οι ευθύνες του Νεοπτόλεμου για τις επιλογές του, όπως προκύπτει, αφορούν επί το πλείστον τον ρόλο του ως κυρίου του οίκου. Με αυτόν τον τρόπο αποκαλύπτεται η ανεπάρκειά του να εκτελέσει σωστά το καθήκον αυτό προς τα μέλη του οίκου του. Ανάμεσα στα μέλη υφίσταται συγγενικός δεσμός (*φιλία*) και αποτελεί θέμα που συχνά επαναλαμβάνεται μέσα στο κείμενο· είναι σχέσεις εξ αίματος, σχέσεις που έχουν συναφθεί λόγω γάμου, αλλά και λόγω της ύπαρξης παιδιού. Σε κάθε περίπτωση οι σχέσεις *φιλίας* επιβάλλουν αμοιβαίες υποχρεώσεις που αποσκοπούν κυρίως στη διατήρηση του οίκου.⁵⁰ Αποτελεί, όμως, πρωταρχική υποχρέωση του ίδιου του Νεοπτόλεμου λόγω της θέσης που έχει μέσα στον οίκο.

Η Ανδρομάχη δεν είναι νόμιμη σύζυγος του Νεοπτόλεμου, αλλά η ύπαρξη του γιου δημιουργεί βιολογικούς δεσμούς, που πρακτικά την μετατρέπει σε μέλος του οίκου. Αυτό σημαίνει ότι οι υποχρεώσεις του Νεοπτόλεμου δεν περιλαμβάνουν μόνο τον Μολοσσό, αλλά και την ίδια. Κατά συνέπεια, η προστασία του μοναδικού απόγονου της γενιάς των Αιακιδών, η βασική υποχρέωση του Νεοπτόλεμου, αφορά και την ίδια Ανδρομάχη, γιατί είναι ανάλογα ο μοναδικός εκπρόσωπος της δικής της

---

⁴⁹ Για την ίδρυση της νέας δυναστείας αναγκαίος παράγοντας είναι η ύπαρξη οίκου. Σε αυτό συντελεί ο γάμος της Ανδρομάχης με τον Έλενο. Βλ. Storey 1989, 20 και Mossman 1996, 153

⁵⁰ Για περισσότερες πληροφορίες πάνω στις συγγενικές σχέσεις των ηρώων. βλ. Belfiore 2000, 1-7.

γενιάς.⁵¹ Ο θάνατος του Έκτορα σήμανε, όχι μόνο το τέλος του οίκου του Πριάμου, αλλά και ολόκληρης της Τροίας. Για την ομώνυμη ηρώιδα, επομένως, ο Μολοσσός είναι η μοναδική ένδειξη της ύπαρξης της Τροίας.⁵² Σχετικά με τα προαναφερθέντα, τα δραματικά γεγονότα μαρτυρούν ότι ο Νεοπτόλεμος λειτουργεί ανεπαρκώς: η επιλογή της Ερμιόνης, μιας γυναίκας προβληματικού ήθους, απέβη καταστρεπτική για την Ανδρομάχη από την αρχή, όπως αναφέρει και η ίδια. Τα τωρινά βάσανά της ξεκινούν από την εποχή που η αντίζηλός της παντρεύτηκε τον Νεοπτόλεμο,⁵³ ενώ η απόπειρα θανάτωσης ήταν απλά το αποκορύφωμα, για το οποίο πρόσφορο έδαφος αποτέλεσε η απουσία του Νεοπτόλεμου.⁵⁴ Αυτό επισημαίνει την ανεπάρκειά του τελευταίου να ελέγξει την γυναίκα του και ανακαλεί την ανάλογη ανεπάρκεια του Μενελάου ως κυρίου του οίκου να ελέγξει τη νόμιμη σύζυγό του, Ελένη. Για τον Πηλέα αυτό αποτέλεσε την αιτία που οδήγησε στην Τρωική Εκστρατεία και στα ακόλουθα δεινά.⁵⁵ Ανάλογες συνέπειες φέρνουν στο προσκήνιο οι επιλογές του Νεοπτόλεμου, εξ αιτίας των οποίων η Ανδρομάχη ξαναζεί το παρελθόν της: η απόπειρα θανάτωσης του Μολοσσού από την Ερμιόνη και τον Μενέλαο αποτελεί για αυτήν μια δεύτερη καταστροφή της Τροίας, αλλά σε αυτήν την περίπτωση ο θάνατος του γιου της θα έσβηνε κάθε γενεαλογικό ίχνος της Ανδρομάχης

---

⁵¹ Belfiore 2000, 86

⁵² Ο Μολοσσός εμφανίζεται ως ο μοναδικός εκπρόσωπος της Τροίας στο σύνολό της. Η Θέτιδα επισημαίνει στην έξοδο την ανάγκη ύπαρξης όχι μόνο της γενιάς του Πηλέα, αλλά και της Τροίας. Βλ. στίχους 1249-1251: *οὐ γὰρ ὧδ' ἀνάστατον/ γένος γενέσθαι δεῖ τὸ σὸν κάμον, γέρον,/ Τροίας τε.*

⁵³ Στ. 29-31: *ἐπεὶ δὲ τὴν Λάκαιναν Ἑρμιόνην γαμεῖ/ τοῦμόν παρῶσας δεσπότης δοῦλον λέχος,/ κακοῖς πρὸς αὐτῆς σχετλίους ἐλαύνομαι.*

⁵⁴ Η πεποίθηση της θεράπαινας ότι τίποτα δεν θα συνέβαινε στην Ανδρομάχη, αν ο Νεοπτόλεμος βρισκόταν εκεί, επιδεικνύει ότι η Ερμιόνη και ο Μενέλαος εκμεταλλεύτηκαν την απουσία του. Βλ. στίχους 77-78: *δοκῶ γὰρ οὐκ ἂν ὧδέ σ' ἂν πράσσειν κακῶς/ κείνου παρόντος: νῦν δ' ἔρημος εἶ φίλων.*

⁵⁵ Ο Πηλέας κατηγορεί τον Μενέλαο για τα δεινά που προέκυψαν στους Έλληνες. Σε αυτήν την σύντομη ιστορική αναδρομή πρωτοστατούν τρία διαδοχικά γεγονότα αιτιακής αλληλουχίας: η ανεπάρκεια του Μενελάου ως κυρίου του οίκου, η φυγή της Ελένης και η σύγκληση της Τρωικής Εκστρατείας που προκάλεσε τον χαμό των Ελλήνων. Βλ. στίχους 590-615.

Τον ίδιο κίνδυνο αντιμετωπίζει και ο οίκος του Μενελάου, με τον οποίο ο Νεοπτόλεμος έχει συνάψει σχέσεις *φιλίας* λόγω του γάμου του με την Ερμιόνη. Αυτό σημαίνει ότι έχει τις ίδιες υποχρεώσεις απέναντι σε αυτήν και στον πατέρα της. Η έλλειψη διαδόχων, που, όπως φαίνεται, δεν είναι βιολογικό πρόβλημα αλλά αποτέλεσμα της απέχθειας του ήρωα για την Ερμιόνη, επιδρά αρνητικά στον οίκο του Μενελάου· ελλοχεύει ο κίνδυνος εξάλειψης της γενιάς που εκπροσωπεί, γιατί η Ερμιόνη είναι ο μοναδικός απόγονος (στ. 898-899: *ἤνπερ μόνην γε Τυνδαρίς τίκει γυνή/ Ἑλένη κατ' οἴκους πατρί*). Εν μέρει η ύπαρξη της Ανδρομάχης και του Μολοσσού δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την κατάσταση για αυτούς. Εκτός της απέχθειας, δηλαδή, η εξασφάλιση διαδόχου στο πρόσωπο του Μολοσσού για τον Νεοπτόλεμο λειτουργεί ως ένας επιπρόσθετος αποτρεπτικός παράγοντας για τη δημιουργία απογόνων με την Ερμιόνη.

Από τον κανόνα δεν ξεφεύγει ούτε ο Ορέστης ως ο μοναδικός άρρηνη απόγονος του οίκου του Αγαμέμνονα. Λόγω του ονειδούς της μητροκτονίας η πιθανότητα γάμου ήταν εφικτή μονάχα με συγγενικό του πρόσωπο. Σε αυτήν την περίπτωση το μοναδικό ήταν η Ερμιόνη, η κόρη του αδελφού του πατέρα του. Έτσι, ο Νεοπτόλεμος του στέρησε τον μοναδικό γάμο που θα μπορούσε να κάνει με κίνδυνο εξάλειψης και της γενιάς που εκπροσωπεί ο οίκος του (στ. 971-981).

Γ.2. Η αδιέξοδη κατάσταση στον οίκο του Νεοπτόλεμου

Η ύπαρξη των δυο γυναικών στον οίκο του Νεοπτόλεμου δημιουργεί μια κατάσταση που αναπόφευκτα οδήγησε σε σοβαρή διαμάχη ανάμεσα στα μέλη του. Η γυναικεία αντιζηλία καταλήγει σε έριδα μεταξύ των Πριαμιδών και των Ατρείδων. Η ύπαρξη του γιου της Ανδρομάχης υπονομεύει τη θέση της Ερμιόνης στον οίκο του

Νεοπτόλεμου. Αν και το θέμα ξεκίνησε ως γυναικεία έριδα, η ανάμειξη του Μενέλαου μαρτυρά ότι απώτερος στόχος του ήταν η διατήρηση της γενιάς του. Με άλλο λόγια, η απόπειρα θανάτωσης της Ανδρομάχης και του γιου θα συνέβαλλε στην ενίσχυση της θέσης της κόρης του στον οίκο του Νεοπτόλεμου, ώστε να επιτευχθεί ο απώτερος στόχος του.⁵⁶ Η επέμβαση του Πηλέα για τη σωτηρία της Ανδρομάχης και του γιου αποσκοπεί στον ίδιο στόχο, στη διατήρηση της δικής του γενιάς, καθώς ο Μολοσσός είναι ο μοναδικός απόγονος.⁵⁷ Η διαμάχη των δυο αντρών αποκαλύπτει μια αδιέξοδη κατάσταση λόγω αντικρουόμενων συμφερόντων: ο Πηλέας επιθυμεί την ύπαρξη της Ανδρομάχης και του Μολοσσού στον οίκο για λόγους διαδοχής, αλλά αυτό μοιραίως λειτουργεί ανασταλτικά για τον Μενέλαο. Αντίστοιχα, η απόπειρα θανάτωσης βλάπτει τα συμφέροντα του Πηλέα.

Η κατάληξη αυτής της διαμάχης επιφέρει όχι μόνο διάρρηξη της *φιλίας* μεταξύ των δυο οίκων αλλά και το ενδεχόμενο του πολέμου. Ο Πηλέας απειλεί πως θα μετατρέψει τον Μολοσσό σε εχθρό της Σπάρτης⁵⁸ και αντίστοιχα ο Μενέλαος υπαινίσσεται ότι θα καταστεί ανάλογα εχθρικός προς τον οίκο του Νεοπτόλεμου (στ. 729-743). Η κοινοποίηση, μάλιστα, ότι πρόκειται στη συνέχεια να υποτάξει μια πόλη που ήταν αρχικώς φιλική, αφήνει την υπόνοια ότι με τον ίδιο τρόπο θα συμπεριφερθεί

---

⁵⁶ Το ενδεχόμενο να γίνει ο Μολοσσός διάδοχος του οίκου τίθεται από τον Μενέλαο ως ζήτημα πατριωτικής φύσεως. Θεωρεί ότι είναι ανεπίτρεπτο για τους Έλληνες να έχουν βάρβαρους βασιλείς (στ. 663-666: *ἦν παῖς μὲν ἡμῆ μὴ τέκηι, ταύτης δ' ἄπο/βλάστῳσι παῖδες, τουσδε γῆς Φθιώτιδος/στήσεις τυράννου, θάρβαροι δ' ὄντες γένος/Ἑλλησιν ἄρξουσ*); Παρά ταύτα, αυτό δε σημαίνει ότι δεν υποκρύπτεται η ανησυχία για τη θέση της κόρης του στον οίκο. Ο ακόλουθος ισχυρισμός του για την άδικη μεταχείριση της κόρης του, δεν φαίνεται να προκύπτει από την ύπαρξη δυο γυναικών στη ζωή του Νεοπτόλεμου (στ. 668-674). Απεναντίας, προτάσσει τη συγγένεια για να τονίσει ότι η Ερμιόνη έχει προτεραιότητα έναντι της Ανδρομάχης (στ. 670-671: *ξένης δ' ὑπερ/ τοιαῦτα λάσκεις τοὺς ἀναγκαίους φίλους*); Βάσει του γεγονότος ότι και η Ανδρομάχη συγγενεύει με τον Νεοπτόλεμο λόγω του γιου, ο Μενέλαος πρέπει να αναφέρεται στην προτεραιότητα που προκύπτει από τον νόμιμο γάμο. Βλέπε επίσης Phillipro 1995, 361

⁵⁷ Τα λεγόμενα του Πηλέα στους στίχους 713-714 αποδεικνύουν του λόγου το αληθές: *ἀλλ', εἰ τὸ κείνης δυστυχεῖ παίδων πέρι,/ἄπαιδας ἡμᾶς δεῖ καταστῆναι τέκνων*; Βλέπε επίσης Kovacs 1980, 83.

⁵⁸ στ. 723-724: *ἐν Φθίαι σ' ἐγὼ/θρέψω μέγαν τοῖσδ' ἐχθρόν*.

και στην Φθία.⁵⁹ Αποτελεί μια κατάσταση χωρίς λύση, γιατί η εκπλήρωση των επιθυμιών της μιας πλευράς λειτουργεί ανασταλτικά για την άλλη. Το πρόβλημα θα ήταν επιλύσιμο, αν ο Νεοπτόλεμος και η Ερμιόνη είχαν απογόνους.⁶⁰ Η αποκάλυψη, όμως, ότι η έλλειψη διαδόχων οφείλεται στην απέχθεια του Νεοπτόλεμου για τη σύζυγό του, δείχνει ότι δεν υπάρχει προοπτική για ένα τέτοιο γεγονός. Επομένως, οι μελλοντικές συνέπειες φαίνονται αναπόφευκτες. Το ερωτικό τρίγωνο μεταξύ των δυο γυναικών και του Νεοπτόλεμου επαξίως είναι ομόλογο προς το τρίγωνο του τρωικού παρελθόντος (Μενέλαος - Ελένη - Πάρις) και ως εκ τούτου προμηνύεται η ανάλογη κατάληξη.

Γ.3. Η λήξη της κρίσης.

Η αναπόφευκτη κατάσταση κάνει τον θάνατο να φαίνεται ως η μόνη επιτεύξιμη λύση. Για τον Νεοπτόλεμο η ικανοποίηση οποιασδήποτε πλευράς θα είχε σοβαρές συνέπειες. Έστω ότι το αίτημα του Μενελάου γινόταν αποδεκτό, ο μοναδικός διάδοχος των Αιακιδών και μελλοντικός ιδρυτής της δυναστείας των Μολοσσών θα έπρεπε να πεθάνει. Σε αντίθετη περίπτωση αυτό θα σήμανε πόλεμο βάσει των απειλών του Μενελάου. Ο θάνατος εν προκειμένω αποκλείει και τα δυο ενδεχόμενα. Η διάλυση του οίκου των Αιακιδών σημαίνει ότι δεν υπάρχει πλέον η αντίπαλη πλευρά, στην οποία ο οίκος των Ατρείδων θα επιτεθεί. Το τρωικό παρελθόν σε αυτήν την περίπτωση λειτουργεί ως αλάνθαστος οδηγός για την ενδεχόμενη πορεία των πραγμάτων: η ερωτική αντιζηλία του Μενελάου με τον Πάρι για την

---

⁵⁹ Βλ. Lloyd 1994, 141

⁶⁰ Η Ερμιόνη παραδέχτηκε στον Ορέστη ότι έδωσε στο θέμα μεγαλύτερες διαστάσεις απ' ό,τι έπρεπε, γιατί τα παιδιά της, γόνιμοι ενός νόμιμου γάμου, θα είχαν προτεραιότητα έναντι του νόθου γιου της Ανδρομάχης (στ. 941-942: *παῖδας δ' ἐγὼ μὲν γνησίους ἔτικτον ἄν, / ἢ δ' ἡμιδούλους τοῖς ἐμοῖς νοθαγενεῖς*.) Ωστόσο, φαίνεται να μην αντιλαμβάνεται ότι το πρόβλημα ξεκινάει από τον χαρακτήρα της.

Ελένη έγινε υπόθεση δυο οίκων και στη συνέχεια ολόκληρης της Τροίας και της Ελλάδας. Αυτό σημαίνει ότι η διάλυση του οίκου των Αιακιδών έγινε το σωτήριο μέσο για την αποτροπή μιας τέτοιας κατάστασης. Παράλληλα, ο θάνατος του Νεοπτόλεμου σηματοδότησε και τη λήξη των συγγενικών σχέσεων με τους Ατρείδες. Η λύση του γάμου του Νεοπτόλεμου με την Ερμιόνη επισφραγίζει τη φυγή της με τον Ορέστη, ώστε ο Μολοσσός να ζήσει και να εκπληρώσει το θέλημα της μοίρας. Η επέμβαση του Πηλέα στην απόπειρα θανάτωσης της Ανδρομάχης και του Μολοσσού δεν αποσόβησε οριστικά κάθε μελλοντικό κίνδυνο. Η ενδεχόμενη επανάληψη της απόπειρας εις βάρος τους φαίνεται στα λόγια τη ομώνυμης ηρωίδας, όταν προειδοποιεί τον Πηλέα να είναι επιφυλακτικός με τους Ατρείδες (στίχος 755-756 : *σκόπει τάδε,/μή νῦν φυγόντες εἶθ' ἀλῶμεν ὕστερον*). Ακόμη και αν ο Νεοπτόλεμος απέτρεπε αυτό το ενδεχόμενο με την αποπομπή της Ερμιόνης από τον οίκο, όπως απείλησε ο Πηλέας,⁶¹ αυτό δεν θα απέκλειε το ενδεχόμενο της επίθεσης από τον οίκο των Ατρειδών. Η αόριστη μορφή της απειλής του Μενελάου υποδεικνύει ότι οποιαδήποτε πράξη αντίθετη προς τα συμφέροντά του θα ήταν συνώνυμο εχθρικής συμπεριφοράς, στην οποία ο ίδιος θα απαντούσε αντίστοιχα (στ. 742-743: *θυμούμενος δὲ τεύζεται θυμουμένων/ [ἔργοισι δ' ἔργα διάδοχ' ἀντιλήψεται].*) Χαρακτηριστική είναι η φράση *θυμούμενος-θυμουμένων* η οποία αναδεικνύει την αλυσίδα δράσης-αντίδρασης, την σχέση αιτίας-αποτελέσματος. Αυτά τα δεδομένα, κατά συνέπεια, είναι σε θέση να αναδείξουν μια αιτιακή σχέση ανάμεσα στον θάνατο του Νεοπτόλεμου και τη λήξη της κρίσης. Έτσι, η θεία επιφάνεια δεν επιβεβαιώνει μόνο την πρόνοια των θεών για τους θνητούς, αλλά και το νόημα της θυσίας των θνητών, αφού ο θάνατος που προέκυψε και προκάλεσε το τέλος των Αιακιδών, δεν ήταν μάταιος. Απεναντίας, η προφητεία του ευοίωνου μέλλοντος που ήταν

---

⁶¹ Στίχοι 709 -710: *καὶ παῖς ἄτεκνος, ἦν ὃ γ' ἐξ ἡμῶν γενῶς/ ἐλαῖ δι' οἴκων τῶνδ' ἐπισπάσας κόμης*

προκαθορισμένο να συμβεί από την μοίρα, εντάσσει τον θάνατο του Νεοπτόλεμου στο θεϊκό σχέδιο. Ανάλογα, λοιπόν, όπως στον έβδομο *Νεμεόνικο*, η κατάληξη του Νεοπτόλεμου ανάγεται σε μια κατάσταση στο πλαίσιο της οποίας ο ήρωας δικαίως έγινε αποδέκτης λατρείας.

Στην έξοδο του δράματος τα προφητικά λόγια της Θέτιδος (στ. 1231-1272) που λειτουργούν εν μέρει παραμυθητικά για τον Πηλέα, δεν αποσκοπούν στην επισκίαση του ανθρώπινου πόνου για την απώλεια του Νεοπτόλεμου. Όλα, όμως, επισημαίνουν ότι ο απώτερος στόχος είναι η ανάδειξη της ανθρώπινης αδυναμίας να κατανοήσει το θεϊκό σύστημα. Το πάθος του Πηλέα στο άκουσμα του θανάτου (στ. 1186-1196) είναι μια ρεαλιστική απεικόνιση του τρόπου που ο άνθρωπος βιώνει τη συμφορά. Είναι η στιγμή που χάνεται η πίστη στους θεούς, όπως δείχνουν τα λόγια του ήρωα για τη ματαιότητα των θεϊκών ευχών στον γάμο του.⁶² Όμως, η εμφάνιση της Θέτιδος έρχεται να επιβεβαιώσει τον λανθασμένο τρόπο σκέψης των θνητών που τείνουν να ερμηνεύουν κάθε γεγονός ως πράξη θεϊκής υστεροβουλίας. Η εικόνα του θεϊκού συστήματος, βέβαια, δεν είναι απόλυτα θετική, δεδομένης της σύμπραξης του θεού Απόλλωνα και της ερμηνείας της ως πράξης τιμωρίας. Ωστόσο, η δομή της υπόθεσης επιτρέπει μια διαφορετική θεώρηση.

Γ.4. Η δράση του θεού Απόλλωνα.

Η Ερμιόνη μετά την αποτυχημένη προσπάθεια θανάτωσης και την αναχώρηση του πατέρα της βρίσκεται σε κατάσταση πανικού φοβούμενη ότι θα υποστεί τις

---

⁶²Στίχοι 1218 -1220: Χορός: *μάτην δέ σ' έν γάμοισιν ώλθισαν θεοί/Πηλεύς: άμπτάμενα φροῦδα πάντ' έκεΐνα/ κόμπων μεταρσίων πρόσω.* Ο Πηλέας πριν την αναγγελία του θανάτου είχε εκφράσει την πίστη του στους θεούς. Βλέπε στίχους 758 -760: *κλαίων άρα/ ψαύσει. θεών γάρ ούνεχ' ίππικού τ' όχλου/ πολλών θ' όπλιτών άρχομεν Φθίαν κάτα:*

συνέπειες των πράξεών της από τον Νεοπτόλεμο.⁶³ Οι ελπίδες της για φυγή και αποτροπή της άσχημης κατάστασης στην οποία έχει περιέλθει, αναπτερώνονται με την εμφάνιση του Ορέστη. Έχοντας διαπιστώσει ο τελευταίος την αλλαγή της τύχης της προς το χειρότερο, επικαλείται τον θεό Απόλλωνα για βοήθεια (στίχος 900: *ὦ Φοῖβ' ἀκέστορ, πημάτων δοίης λύσιν*). Για να καθησυχάσει τους φόβους της, αποκαλύπτει το εκδικητικό σχέδιό του, στο οποίο ισχυρίζεται και τη σύμπραξη του θεού Απόλλωνα. Ο Νεοπτόλεμος, λοιπόν, αναμένεται να πεθάνει για τα σφάλματά του προς τον Ορέστη και τον θεό στο ίδιο του το ιερό (στ. 999-1008). Η αναφορά της μετάνοιας του Νεοπτόλεμου που κρίνεται ανώφελη για τον ίδιο,⁶⁴ υπενθυμίζει ότι ανάλογη υφίσταται η Ερμιόνη για έναν *άθεο* φόνο, καθώς η Ανδρομάχη ήταν ικέτης της Θέτιδος.⁶⁵ Όπως αναφέρθηκε, η τιμωρία του Νεοπτόλεμου λόγω της ύβρης στον θεό θα ήταν αποδεκτή στη συνείδηση του κοινού. Στην προκειμένη περίπτωση, όμως, λόγω του συσχετισμού με την Ερμιόνη φαίνεται άδικη. Το θεϊκό σύστημα απονομής δικαιοσύνης παρουσιάζεται να μη λειτουργεί αμερόληπτα. Ακόμη περισσότερο, ο θεός Απόλλωνας φαίνεται να μεροληπτεί προς όφελος του Ορέστη. Ο τρόπος παρουσίασης δείχνει ότι ο θεός συνεπικουρεί, καθώς συμπράττοντας στον φόνο του Νεοπτόλεμου επιτρέπει στον Ορέστη να πάρει πίσω την Ερμιόνη. Ανάλογα βοηθητικός καθίσταται για την τελευταία, καθώς η Ερμιόνη δεν πρόκειται να υποστεί τις συνέπειες των πράξεών της. Μια τέτοια εικόνα είναι όντως αρνητική και εν μέρει ανακαλεί τους ομηρικούς θεούς. Η αλήθεια είναι ότι έχει διατυπωθεί αυτή η άποψη

---

⁶³ Βλ. στίχους 802-880.

⁶⁴ Στίχοι 1003 -1004: *οὐδέ νιν μετάστασις/ γνώμης ὀνήσει θεῶι διδόντα νῦν δίκας*

⁶⁵ Στίχοι 491-493: *ἄθεος ἄνομος ἄχαρις ὁ φόνος/ ἔτι σε, πότνια, μετατροπὰ/ τῶνδ' ἔπεισιν ἔργων*. Η παραδοσιακή σημασία της λέξης *μετατροπὰ* είναι η αλλαγή της τύχης. Ωστόσο, ενέχει και τη σημασία της μετάνοιας, καθώς η Ερμιόνη αντιλαμβάνεται το λάθος της, όταν διαβλέπει τις συνέπειες από τις πράξεις της. Βλ. Stevens 1971, 157. Αυτό επισημαίνεται και στη συνέχεια πιο ξεκάθαρα στους στίχους 814-815: *οὕτω μεταλγεῖ καὶ τὰ πρὶν δεδραμένα/ ἔγνωκε πράξασ' οὐ καλῶς*. Το ρήμα *μεταλγεῖ* χρησιμοποιείται για να δείξει το γεγονός της μετάνοιας αλλά και την επακόλουθη ψυχική της διάθεση λόγω των πράξεών της. Ωστόσο, δεν είναι τύψεις για το έγκλημα που επρόκειτο να διαπράξει, αλλά φόβος για τις επερχόμενες συνέπειες. Βλ. Lloyd 1994, 145. Για το θέμα της μετάνοιας βλ. και τη συζήτηση στο κεφάλαιο Α.1.α.

για τη θεολογία του Ευριπίδη,⁶⁶ αλλά οι ομηρικοί θεοί με τις ιδιαίτερες προτιμήσεις τους στους θνητούς στο τέλος επιφέρουν γενική ισορροπία.⁶⁷

Η πράξη του θεού Απόλλωνα οδηγεί τον αγγελιοφόρο, τον αυτόπτη μάρτυρα του θανάτου του Νεοπτόλεμου, να αμφισβητήσει τη σοφία του θεού (στ. 1264 -1265: *ἐμνημόνευσε δ', ὥσπερ ἄνθρωπος κακός, / παλαιὰ νείκη· πῶς ἂν οὖν εἴη σοφός;*) Η αμφισβήτηση αυτή διατυπώνεται υπό τη μορφή ερώτησης, προκαλώντας ενδεχομένως το ίδιο το κοινό να αναρωτηθεί αν όντως έχουν έτσι τα πράγματα. Η ερμηνεία της σύμπραξης του ως εκδίκησης μέχρι τη λύση της τραγωδίας δεν καταρρίπτεται, καθώς η Θέτιδα, η μοναδική αρμόδια που θα μπορούσε να εξηγήσει τα κίνητρα του θεού Απόλλωνα, αρκείται σε αυτά που ενδεχομένως είναι εύληπτα για τον ανθρώπινο νου.⁶⁸ Εντούτοις, για άλλη μια φορά τα δεδομένα μαρτυρούν μια άλλη διάσταση, που είναι σε θέση να επιβεβαιώσουν τη σοφία του θεού, καθώς η δράση του καταλήγει όντως να επιφέρει ένα είδος ισορροπίας.

Η επίκληση του θεού από τον Ορέστη προς βοήθεια της Ερμιόνης με την ιδιότητα του *ἀκέστορος* (στίχος 900),⁶⁹ υπενθυμίζει την άλλη όψη του θεού στο θέμα της νόσου. Ο θεός Απόλλωνας έχει διττή ιδιότητα, καθώς είναι η πηγή της νόσου αλλά και της *ιάσεως*.⁷⁰ Όπως αναφέρθηκε, η πλοκή αρχικώς ανακαλεί την ιδιότητα του θεού να τιμωρεί προκαλώντας στους θνητούς ασθένειες, μια πλευρά η οποία σταδιακά υποχωρεί, γιατί υπερισχύει η ανθρώπινη ευθύνη στα γεγονότα. Κατά συνέπεια, η επίκληση του Ορέστη στον θεό με την ιδιότητα του θεραπευτή (στίχος 900) υπογραμμίζει τη δική του συμβολή στη δραματική πλοκή· η αποκάλυψη της

---

⁶⁶ Lefkowitz 1989, 77 και Ringer 2016, xi

⁶⁷ Kearns 2004, 67.

⁶⁸ Sourvinou- Inwood 2003, 336.

⁶⁹ Αποδίδει τη θεραπευτική του ιδιότητα, αλλά και γενικά την ικανότητά του για αποτροπή του κακού. Βλ. Lloyd 1994, 149.

⁷⁰ Parker 1996, 275 και Ogden 1997, 16.

ανθρώπινης υπαιτιότητας αποδεσμεύει τον θεό από τις ευθύνες για τα καταστρεπτικά γεγονότα. Ωστόσο, η ανάγκη επίλυσης των προβλημάτων των ηρώων δίνεται με όρους θεραπευτικής δράσης,⁷¹ γεγονός που έρχεται σε συνάρτηση με την ιδιότητα του θεού ως θεραπευτή. Αυτό είναι σε θέση να αναδείξει ότι η θεϊκή επέμβαση λειτουργεί θεραπευτικά για τη νόσο που βασανίζει τους ήρωες και για την οποία ευθύνονται κυρίως οι ίδιοι.

Η νόσος, λοιπόν, προέρχεται από τις επιλογές του Νεοπτόλεμου και αφορά το θέμα των οίκων και της γενιάς που εκπροσωπούν οι ήρωες: με αφορμή τον φόβο για τον επικείμενο θάνατο του Μολοσσού, η Ανδρομάχη στον πρόλογο επισημαίνει ότι η επιβίωση του γιου της θα λειτουργούσε ως ανακούφιση στα βάσανά της· αυτό που υπαινίσσεται είναι ότι η σωτηρία του σηματοδοτεί ταυτόχρονα την επιβίωση της γενιάς της (στ. 27-28: *ἐλπίς μ' ἀεὶ προσῆγε σωθέντος τέκνου/ ἀλκὴν τιν' εὐρεῖν κάπικούρησιν κακῶν*).⁷² Αντίστοιχο πρόβλημα αντιμετωπίζει και η Ερμιόνη, όταν πλέον αντιλαμβάνεται τις συνέπειες των πράξεών της. Ο φόβος είτε για τον διωγμό της από τον οίκο είτε για τον θάνατό της επιφέρουν το ίδιο αποτέλεσμα, το τέλος της γενιάς των Ατρείδων.⁷³ Έτσι, η αντίδρασή της σε αυτό το ενδεχόμενο δίνεται με τη μορφή πόνου (στίχος 836: *ἀλγεῖς φόνον ῥάγασα συγγάμωι σέθεν*). Με τον ίδιο τρόπο βιώνει και ο Ορέστης την προοπτική μη επίτευξης γάμου, καθώς είναι παράγοντας το ίδιο ανασταλτικός για τη διατήρηση της δικής του γενιάς (στ. 979- 980: *κάγῳ ταπεινὸς ὢν τύχαις ταῖς οἴκοθεν/ ἤλγουν μὲν ἤλγουν*).

---

⁷¹ Για αυτό το θέμα βλ. κεφ. Α.1.β.

⁷² Η λέξη *κάπικούρησιν* ανακαλεί τη θεραπευτική ιδιότητα του θεού. *Επίκουρος* είναι ένα από τα ονόματα που του αποδίδονται σχετικά με τη συγκεκριμένη δράση. Βλ. Farnell 2010, τομ. 4: 239.

⁷³ Σύμφωνα με τα λεγόμενα της Ανδρομάχης ο διωγμός θα επιφέρει όνειδος στην Ερμιόνη, το οποίο θα λειτουργήσει ανασταλτικά για την προοπτική άλλου γάμου. Βλ. στίχους 344—349.

Μέσα σε αυτά τα συμφραζόμενα ο θάνατος του Νεοπτόλεμου φαίνεται να λειτουργεί αποτρεπτικά για όλα τα αρνητικά προαναφερθέντα,⁷⁴ καθώς και για την πιθανότητα του πολέμου, που ενδεχομένως να προέκυπτε από τη νοσηρή έριδα του οίκου. Το τελευταίο καθίσταται ζήτημα μείζονος σημασίας, γιατί ο ενδεχόμενος πόλεμος θα οδηγούσε σε καταστροφή περισσότερων οίκων και γενιών. Η αντιστοίχιση της συγκεκριμένης έριδας με την έριδα του τρωικού παρελθόντος αναδεικνύει του λόγου το αληθές, καθώς προέκυψαν οι ίδιες συνέπειες για την Τροία και την Ελλάδα. Η επίκληση, λοιπόν, του Ορέστη δεν είναι τυχαία, γιατί εντέλει ο θεός λειτούργησε θεραπευτικά για το σύνολο.⁷⁵ Αν και από τους εσωτερικούς θνητούς φορείς της δράσεως ερμηνεύεται ως τιμωρία, γίνεται αντιληπτό ότι κυριαρχεί μονάχα η περιορισμένη στα θνητά όρια αντίληψη. Ο αγγελιοφόρος απορεί για τη σοφία του θεού, αλλά οι πράξεις του από μια ευρύτερη προοπτική αναδεικνύουν τη σοφία του. Σαφέστατα, το πάθος του Πηλέα για τον θάνατο του Νεοπτόλεμου,⁷⁶ έρχεται σε αντίθεση με τη δράση του θεού. Αποτελεί, όμως, μια φυσιολογική αντίδραση της ανθρώπινης πλευράς τη στιγμή της συνειδητοποίησης του θανάτου και κυρίως των συνεπειών που προκύπτουν. Ο Πηλέας δεν θρηνεί μόνο για την απώλεια συγγενικού προσώπου αλλά και για την απώλεια της γενιάς του (στίχος 1177: *ούκέτι μοι γένος, ού τέκνα λείπεται οΐκοις*). Το ερώτημα για τη σοφία του θεού αφορά και αυτό το γεγονός. Αν και η Θέτις δεν απαντά ευθέως, η αποκάλυψη του μέλλοντος μαρτυρά ότι ο θάνατός του απέτρεψε μεγαλύτερες συνέπειες, απ' όσες προκάλεσε. Η αποδοχή αυτής της κατάστασης από τον Πηλέα στη συνέχεια (στ. 1173-1283) δεν υφίσταται λόγω του άκριτου συμβιβασμού με τη θεϊκή επιταγή. Προκύπτει μάλλον από τη διαπίστωση ότι ο θάνατος εντέλει αναδείχθηκε ένα σοφός χειρισμός εκ μέρους

⁷⁴ Σε αυτά συγκαταλέγεται και το πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι δυο οίκοι των Ατρειδών. Η φυγή της Ερμιόνης με τον Ορέστη σηματοδοτεί την επιστροφή στη μυθολογική παράδοση που θέλει την Ερμιόνη παντρεμένη με τον Ορέστη. Έτσι, συνίσταται επιβίωση και αυτών των οίκων.

⁷⁵ Kovacs 1980, 74

⁷⁶ Βλ. στίχους 1173-1220.

του θεού Απόλλωνα. Ο πόνος από το σκληρό τίμημα του θανάτου με αυτόν τον τρόπο μετριάζεται, καθώς προσέφερε περισσότερα απ' όσα στερήσε.

Η έλευση της Θέτιδος έδωσε ένα είδος ενόρασης στον Πηλέα, καθώς αντιλήφθηκε ότι οι επιλογές του Νεοπτόλεμου προκάλεσαν τον θάνατό του και όχι ο θεός. Η πράξη του θεού ήταν το επακόλουθο των επιλογών του ήρωα, ώστε να αποτρέψει τις συνέπειές:

1281 κακῶν δὲ λέκτρων μὴ 'πιθυμίαν ἔχειν,

1282 μηδ' εἰ ζαπλότους οἴσεται φερνάς δόμοις;

1283 οὐ γάρ ποτ' ἂν πράξειαν ἐκ θεῶν κακῶς.

Αυτό προκύπτει από την τελική ρήση του Πηλέα, που λειτουργεί ως ένα είδος επιμύθιου. Στους στίχους 1281-1282 επισημαίνει την αναγκαιότητα αποφυγής των κακῶν γάμων για να μην υποφέρουν οι άνθρωποι από τους θεούς (στίχος 1283).⁷⁷ Ξεκάθαρα αναφέρεται στον γάμο του Νεοπτόλεμου με την Ερμιόνη. Ο γάμος αυτός υπήρξε το εναρκτήριο γεγονός για την κακή πορεία της κατάστασης, που προμήνυε δύο διαφορετικές εξελίξεις ανάλογα καταστροφικές. Η διττή ενδεχόμενη εξέλιξη έχει τη μορφή διλήμματος, καθώς θα οδηγούσε είτε στον θάνατο του Μολοσσού και στην αδυναμία εκπλήρωσης της μοίρας είτε στον πόλεμο. Η επέμβαση του θεού, ώστε να επιτευχθεί το εκδικητικό σχέδιο του Ορέστη ενάντια στον Νεοπτόλεμο, απέτρεψε και τα δυο ενδεχόμενα. Αυτό το γεγονός αποδεικνύει την σοφία του θεού, καθώς η όποια επέμβασή του φαίνεται να διορθώνει τα λάθη που πρόεκυψαν ή θα προέκυπταν από τις επιλογές του Νεοπτόλεμου.

---

⁷⁷ Η γνησιότητα των στίχων 1281-1283 αμφισβητείται. Ακόμη, όμως και σε αυτήν την περίπτωση η ενδεχόμενη μεταγενέστερη προσθήκη φαίνεται να έγινε με γνώμονα θέματα που αφορούν την πλοκή, όπως ο γάμος του Νεοπτόλεμου με την Ερμιόνη.

Ωστόσο, αξίζει να σχολιαστεί το γεγονός ότι αυτή η διαπίστωση λειτουργεί τρόπον τινά οξύμωρα με το θέμα της μοίρας. Κοντολογίς, η αναφορά στη μοίρα για την αρχαία ελληνική σκέψη σημαίνει μια προκαθορισμένη πορεία γεγονότων προς την τελική έκβαση. Για τον θάνατο του Νεοπτόλεμου, όμως, δεν διασαφηνίζεται αν ήταν θέλημα της μοίρας ή αν ο ήρωας διατάραξε μια συγκεκριμένη τάξη πραγμάτων, στην οποία η θεϊκή συμβολή επανέφερε την ισορροπία με τον θάνατο του ήρωα. Η συνύπαρξη αυτών των δύο προοπτικών αναδεικνύει ενδεχομένως τη σκοπιμότητα να δοθεί έμφαση σε άλλα θέματα. Η πράξη θανάτου αποδεσμεύεται από την ερμηνεία της ως τιμωρίας, απόρροιας της θεϊκής υστεροβουλίας, καθώς επιβεβαιώνεται η σοφία του Απόλλωνα στις πράξεις του. Παράλληλα, η επισήμανση της προκαθορισμένης μοίρας του Μολοσσού (στ. 1247-1249) τονίζει τη θετική συμβολή του Νεοπτόλεμου. Ο ήρωας υπηρετεί το θεϊκό σχέδιο, άρα ο Νεοπτόλεμος από πολέμιος γίνεται σύμμαχος του θεού, συμβάλλει στην ίδρυση της δυναστείας και την αποτροπή πολέμου και για αυτό τον λόγο φαίνεται πως γίνεται αποδέκτης λατρείας. Εν κατακλείδι αν η θεολογία του Ευριπίδη εμπεριέχει την ιδέα των προκαθορισμένων γεγονότων, αυτό που επικυρώνεται με τη λύση της τραγωδίας είναι ότι το θεϊκό σχέδιο διαμορφώνεται εν σοφία αποβλέποντας στην εξυπηρέτηση των ανθρώπων. Παράλληλα με την αοριστία που χαρακτηρίζει το θεϊκό θέλημα, η ανθρώπινη προαίρεση δεν αναιρείται. Απεναντίας, ο άνθρωπος καθίσταται υπεύθυνος για την άσχημη τροπή των πραγμάτων, κατάσταση, που (όπως θα προκύψει την ανάλυση που ακολουθεί) είναι απόρροια του ήθους. Αποτελεί ένα ζήτημα που δεν αφορά άμεσα τον Νεοπτόλεμο, αλλά μέσω αυτού θα αναδειχθούν οι συμβολικές προεκτάσεις του θανάτου του.

Κεφάλαιο Δ΄

Αντιπαράθεση και έλεγχος

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, αναδείχθηκε η θετική πλευρά της δράσης των θεών, καθώς η θεϊκή συμβολή φαίνεται να επιφέρει την ισορροπία στην αταξία που προκαλούν οι ίδιοι οι άνθρωποι. Το ζητούμενο, όμως, δεν φαίνεται να είναι η έμφαση στην ελαττωματική φύση των ανθρώπων, αλλά η ανάδειξη των βαθύτερων αιτιών που οδηγούν στην άσχημη εξέλιξη των γεγονότων. Το τρωικό παρελθόν διδάσκει ότι, αν και ο Πάρις ήταν ο αρχικός υπαίτιος, η Ελένη και ο Μενέλαος δεν ήταν άμοιροι ευθυνών. Ανάλογα, λοιπόν, για την άσχημη τροπή των γεγονότων, που προκάλεσε η έριδα στον οίκο του Νεοπτόλεμου, φαίνεται να προβάλλεται πως έχουν μερίδιο ευθύνης όλα τα μέλη του. Οι ήρωες, όντας μέλη του οίκου, έχουν τις ίδιες υποχρεώσεις για τη διατήρησή του, όπως και ο διαχειριστής του. Αν ο Νεοπτόλεμος αναδείχθηκε υπεύθυνος για όσα έγιναν λόγω της ανεπάρκειάς του ως κυρίου του οίκου, ανάλογη ανεπάρκεια βαραίνει και τα μέλη του. Η ανεπάρκεια, που αποκαλύπτεται στους ήρωες, είναι απόρροια του ήθους τους και συγκεκριμένα λόγω έλλειψης των αναγκαίων αρετών για τα συμφέροντα του οίκου και την ομαλή συνύπαρξη των μελών του. Η έλλειψη αυτών αναδεικνύεται κυρίως μέσα από τους αγώνες λόγων των ηρώων. Στις στιχομυθίες τους κυριαρχούν επικρίσεις ηθικού περιεχομένου με κριτήριο τη *φιλία*, τη συγγενική σχέση, δηλαδή, μεταξύ των ηρώων, που δημιουργεί αμοιβαίες υποχρεώσεις στα πλαίσια του οίκου. Έτσι, αναδύονται οι αρετές της σωφροσύνης και της σοφίας⁷⁸ και αφορούν ανεξαρτήτως φύλου όλα τα μέλη, τα οποία κρίνονται ως προς αυτές βάσει των υποχρεώσεών τους απέναντι στον

---

⁷⁸ Οι συγκεκριμένοι ηθικοί χαρακτηρισμοί και τα αντώνυμά τους παρουσιάζονται με πολλές συνώνυμες λέξεις και εκφράσεις. Για αυτό το θέμα βλ. Boulter 1996.

οίκο. Όπως προκύπτει από το κείμενο, σωφροσύνη είναι η εγκράτεια, ένα είδος πνευματικής νηφαλιότητας που ωθεί τα μέλη ενός οίκου να εκπληρώσουν το καθήκον τους, υπηρετώντας το συλλογικό συμφέρον έναντι του ατομικού. Η υπηρετήση του γενικού καλού είναι θέμα και της σοφίας, καθώς είναι ο σωστός χειρισμός των θεμάτων του οίκου, ώστε να επιτυγχάνεται η γενική ευημερία του. Ανάμεσα, λοιπόν, στους ήρωες υφίσταται ένας ανταγωνισμός ως προς αυτές τις αρετές, αλλά η κριτική της μιας πλευράς γίνεται αφορμή ηθικού ελέγχου και της αντίπαλης πλευράς. Το αποτέλεσμα καταλήγει ειρωνικό, καθώς αποδεικνύεται ότι όλοι οι ήρωες πράττουν με τον ίδιο τρόπο, φέροντας έτσι το δικό τους μερίδιο ευθύνης.

Δ.1. Αγώνες λόγων

α. Ανδρομάχη και Ερμιόνη

Ο αγώνας λόγων των δυο γυναικών καταλήγει να είναι ανταγωνισμός διάκρισης της ιδανικής συζύγου για τον Νεοπτόλεμο με κριτήριο τον βαθμό εκπλήρωσης του βασικού γυναικείου καθήκοντος, της τεκνοποιίας.⁷⁹ Με αφορμή, λοιπόν, την κατηγορία της Ερμιόνης προς την Ανδρομάχη ως υπαίτιο της ατεκνίας της, η τελευταία αποκαλύπτει τον πραγματικό λόγο: για την ομώνυμη ηρωίδα ο τρόπος που συμπεριφέρεται η Ερμιόνη στο θέμα της ύπαρξης δυο γυναικών στη ζωή του Νεοπτόλεμου είναι έλλειψη σωφροσύνης.⁸⁰ Η *άπληστία λέχους*⁸¹ (στίχος 218)

---

⁷⁹ Vester 2009, 293.

⁸⁰ Η Ανδρομάχη δεν το λέει άμεσα, αλλά φαίνεται από την ερώτηση της Ερμιόνης προς σε αυτήν. Βλ. στίχους 234 -235: *τί σεμνομυθεῖς κάς ἀγῶν' ἔρχηι λόγων, /ὡς δὴ σὺ σώφρων, τὰμὰ δ' οὐχὶ σώφρονα;*

⁸¹ Η πραγματική σημασία της φράσης είναι σεξουαλική ασυδοσία. Ωστόσο, η Ανδρομάχη κατηγορεί την Ερμιόνη για έλλειψη συγκαταβατικότητας, που οφείλει μια γυναίκα στον σύζυγό της. Η χρήση της συγκεκριμένης φράσης αποσκοπεί στην ταύτιση της Ερμιόνης με την Ελένη λόγω της δικής της ερωτικής ασυδοσίας. Κατά τον Lloyd (1994, 119) το επιχείρημα της Ανδρομάχης δεν ευσταθεί, γιατί η Ερμιόνη έχει ήδη απορρίψει την πολυγαμία στους στίχους 177-180. Παρά ταύτα, ο απώτερος στόχος

που της προσάπτει, αποκαλύπτει μια κτητική φύση που προκαλεί απέχθεια στον σύζυγό της. Η έλλειψη ερωτικού ενδιαφέροντος εκ μέρους του Νεοπτόλεμου μοιραίως λειτουργεί ανασταλτικά για την Ερμιόνη ως προς τη διεκπεραίωση του βασικού της ρόλου μέσα στον οίκο. Για την Ανδρομάχη αυτή η συμπεριφορά είναι ένδειξη ότι η Ερμιόνη ακολουθεί τους *κακούς τρόπους* της μητέρας της (στίχος 230-231). Δεδομένης, όμως, της καταστροφής που προκάλεσε η Ελένη, η ίδια θα έπρεπε να είναι παράδειγμα προς αποφυγή για την Ερμιόνη.⁸² Το γεγονός, όμως, ότι η τελευταία είναι όντως αντίγραφο της Ελένης, αποδεικνύει και την έλλειψη σοφίας,⁸³ καθώς γίνεται ανάλογα καταστροφική όσο η μητέρα της όχι μόνο για τον οίκο αλλά και για τον ίδιο της τον εαυτό. Η προσπάθεια της Ερμιόνης να γίνει η μοναδική γυναίκα στη ζωή του Νεοπτόλεμου με την απόπειρα φόνου της Ανδρομάχης και του γιου της, κατέληξε να προκαλέσει αρνητικές συνέπειες στην ίδια. Η φυγή με τον Ορέστη ήταν το αποτέλεσμα της επιθυμίας να μην υποστεί τις συνέπειες των πράξεών της. Όμως, για ανάλογο λόγο κατηγορήσε την Ανδρομάχη στην αρχή του πρώτου επεισοδίου: η ύπαρξη του Μολοσσού για την Ερμιόνη ήταν ένδειξη έλλειψης σοφίας, γιατί η ομώνυμη ηρωίδα ανέπτυξε ερωτικές σχέσεις με τον γιο του δολοφόνου του Έκτορα (στ. 170-171: *εἰς τοῦτο δ' ἤκεις ἀμαθίας,*⁸⁴ *δύστηνε σύ,/ ἢ παιδί πατρός, ὅς σὸν ᾔλεσεν πόσιν*). Ανάλογα, όμως, αναγκάζεται να πράξει η Ερμιόνη λόγω των εξελίξεων και συνεπώς η αρχική κατηγορία που προσήψε στην Ανδρομάχη, πλέον βαραίνει και την ίδια.⁸⁵ Η πράξη φυγής με τον δολοφόνο του συζύγου της και η

της σύνδεσης φαίνεται να είναι η ταύτιση μάνας και κόρης ως προς το ήθος εκείνο που είναι αίτιο για την πρόκληση δεινών.

⁸² Στίχοι 229-231: *μὴ τὴν τεκοῦσαν τῆι φιλανδρίαι, γύναι,/ ζῆτει παρελθεῖν· τῶν κακῶν γὰρ μητέρων/ φεύγειν τρόπους χρὴ τέκν', ὅσοις ἔνεστι νοῦς.*

⁸³ Στίχος 252: *λέγω σ' ἐγὼ νοῦν οὐκ ἔχειν ὅσον σ' δεῖ.*

⁸⁴ Η λέξη *ἀμάθια* χρησιμοποιείται ως αντίθετο της σοφίας. Βλ Lloyd 1994, 117 και Boulter 1996, 54.

⁸⁵ Allan 2000, 130 – 131.

πιθανότητα γάμου και απογόνων λόγω της μυθολογικής παράδοσης⁸⁶ επιβεβαιώνει την έλλειψη σοφίας. Η Ερμιόνη, λοιπόν, αποδεικνύεται ακατάλληλη σύζυγος γιατί πλήττει τα συμφέροντα του οίκου. Η ειρωνεία της υπόθεσης είναι ότι όχι μόνο δεν είναι ικανή να προσφέρει απογόνους για τη συνέχεια του οίκου, αλλά προσπαθεί να σκοτώσει και τον μοναδικό διάδοχο.

Ωστόσο, στη συνέχεια με την εμφάνιση του Μενέλαου, η κριτική της Ανδρομάχης προς την Ερμιόνη θα γίνει αφορμή ελέγχου και για την ίδια μέσω του Χορού. Ο τελευταίος υποστηρίζει ότι είναι ένδειξη έλλειψης σωφροσύνης εκ μέρους της η υβριστική συμπεριφορά της προς τον Μενέλαο, μαρτυρώντας με αυτόν τον τρόπο και τις δικές της ευθύνες για την εξέλιξη της έριδας (στ. 364-365: *ἄγαν ἔλεξας ὡς γυνὴ πρὸς ἄρσενας, / καὶ σου τὸ σῶφρον ἐξετόξευσεν φρενός*). Ως μητέρα του Μολοσσού δημιουργούνται υποχρεώσεις και στην ίδια έναντι του οίκου του Νεοπτόλεμου και το βασικό της μέλημα στην προκειμένη περίπτωση είναι η προστασία του. Η παραμονή της στον βωμό της Θέτιδος δεν αποσκοπεί μονάχα στη δική της προστασία, αλλά μέσω αυτής να επιτύχει και τη σωτηρία του γιου της. Η συμβουλή της προς την Ερμιόνη, ότι οφείλει να είναι συγκαταβατική ως προς τις απιστίες του Νεοπτόλεμου, έχει ως απώτερο στόχο να την πείσει να αποδεχτεί τον Μολοσσό ως μέλος του οίκου.⁸⁷ Όμως, η στάση της, που καταλήγει να είναι επιθετική και προσβλητική προς στην Ερμιόνη και τον Μενέλαο, αναιρεί την ίδια της προσπάθεια.

Η Ανδρομάχη με τους Ατρείδες δεν έχει συγγενική σχέση, αλλά η ικεσία είναι μια διαδικασία η οποία μπορεί να δημιουργήσει *φιλία* μεταξύ του ικέτη και του αποδέκτη της ικεσίας. Ο πρώτος οφείλει να προβεί σε ορισμένες πράξεις, ώστε να

---

⁸⁶ Πausan.1.33.8: *Ὁρέστης δὲ διὰ τὸ ἐς τὴν μητέρα τόλμημα παρείθη, παραμεινάσῃς τε ἐς ἅπαν Ἑρμιόνης αὐτῷ καὶ τεκούσης παῖδα.*

⁸⁷ Burnett 1971, 135 και Belfiore 2000, 87.

γίνει αποδοχή του αιτήματος. Πρωτίστως, πρέπει να εκφράσει ταπεινωτική στάση ως ένδειξη αδυναμίας έναντι του αποδέκτη,⁸⁸ γεγονός που δεν συμβαίνει στην περίπτωση της Ανδρομάχης. Αν και αρχικώς παρουσιάζει τον εαυτό της κατώτερο (στ. 192-202), στη συνέχεια καταλήγει να εμφανίζεται καλύτερη από την Ερμιόνη και τον Μενέλαο στο θέμα της σωφροσύνης και της σοφίας. Αξίζει, βέβαια, να επισημανθεί ότι, ακόμη και αν δε συνέβαινε αυτό, πιθανότατα η ικεσία να μην γινόταν αποδεκτή, καθώς οι θύτες της Ανδρομάχης δεν φαίνονται διατεθειμένοι να σεβαστούν τον θεσμό της ικεσίας.⁸⁹ Δεν αναιρεί, όμως, το γεγονός ότι και η Ανδρομάχη έχει μερίδιο ευθύνης για την έριδα που έχει ξεσπάσει, καθώς με τις προσβολές που εξαπολύει ενάντια στους επίδοξους θύτες της, πυροδοτεί ακόμη περισσότερο την έριδα.⁹⁰ Κατά συνέπεια, και η Ανδρομάχη παρεκκλίνει από το βασικό της καθήκον που αφορά την εξασφάλιση διαδοχής του οίκου. Τα λόγια του Χορού αναδεικνύουν ότι και η ίδια έπρεπε να δείξει πιο συγκαταβατική στάση, όπως η Ερμιόνη, ώστε να εξομαλύνει την κατάσταση προς όφελος του γιου της.

β. Ανδρομάχη και Μενέλαος

Ο Μενέλαος έχοντας ανακαλύψει τον κρυμμένο γιο της Ανδρομάχης υπερηφανεύεται μπροστά της ότι ο ίδιος είναι πιο σοφός. (στ. 312-313: *ἀλλ' ἐφηυρέθης/ ἤσσον φρονοῦσα*⁹¹ *τοῦδε Μενέλεω, γύναι.*) Όμως, η ανάμειξή του στη

⁸⁸ Burnett 1971, 137-138 και Belfiore 2000, 88. Βλ. επίσης Seaford 2003, 37. Για αναλυτικές πληροφορίες πάνω στο θέμα της ικεσίας βλ. Gould 1973.

⁸⁹ Ο Μενέλαος δεν φαίνεται να φοβάται τη θεϊκή τιμωρία, όταν η Ανδρομάχη τον προειδοποιεί για τις συνέπειες από την παραβίαση του θεσμού της ικεσίας. Στίχοι 439-440: Ανδρομάχη: *τὰ θεῖα δ' οὐ θεῖ' οὐδ' ἔχειν ἠγῆι δίκην;*/ Μενέλαος: *ὅταν τὰδ' ἦι, τότ' οἴσομεν· σέ δέ κτενῶ.*

⁹⁰ Αυτό φαίνεται στη συνέχεια από το σχόλιο του Χορού για τις διαμάχες των ηρώων. Υποστηρίζει ότι η λεκτική τους αντιπαράθεση είναι ικανή από μια ασήμαντη αφορμή να προκαλέσει διχόνοια ανάμεσα στους ήρωες. Στίχοι 642-643: *σμικρᾶς ἀπ' ἀρχῆς νεῖκος ἀνθρώποις μέγα/ γλῶσσ' ἐκπορίζει.*

⁹¹ Η έλλειψη σοφίας εδώ έχει την έννοια της έλλειψης εξυπνάδας ή εφευρετικότητας. Βλ. Stevens 1971, 135 και Boulter 1996, 54.

γυναικεία έριδα δίνει αφορμή στην Ανδρομάχη να τονίσει την δική του έλλειψη σοφίας στις πράξεις του, καθώς από μια ασήμαντη αφορμή θα προκαλέσει μεγάλα δεινά όχι μόνο στον οίκο αλλά και στον ίδιο και την κόρη του. (στίχος 352: *οὐ χρὴ ἔπι μικροῖς μεγάλα πορσύνειν κακὰ*). Για τον Μενέλαο η ανάμειξή του είναι ένδειξη σοφίας, (στ. 378-380: *εἰ μὴ θήσομαι/ τᾶμ' ὡς ἄριστα, φαῦλός εἰμι κού σοφός*), γιατί με αυτόν τον τρόπο λειτουργεί υποστηρικτικά προς τους δικούς τους ανθρώπους (στίχος 539: *τοῖς γὰρ ἔμοῖσιν γέγον' ὠφελία*). Απεναντίας, οι ίδιες του οι πράξεις αναιρούν τον αρχικό σκοπό του. Η απόπειρα θανάτωσης της Ανδρομάχης και του Μολοσσού αποσκοπεί στην ενδυνάμωση της θέσης της κόρης του στον οίκο του Νεοπτόλεμου. Ωστόσο, όπως σωστά τον προειδοποιεί η Ανδρομάχη,⁹² αυτή η πράξη θα επιφέρει τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αν και η προσπάθειά του απέτυχε λόγω της επέμβασης του Πηλέα, το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο: η Ερμιόνη αναγκάζεται να φύγει με τον Ορέστη για να μην υποστεί τις συνέπειες. Έτσι, εκ του αποτελέσματος αποδεικνύεται περίτρανα η έλλειψη σοφίας και του Μενελάου. Η σωστή στάση του, που θα αποτελούσε ένδειξη σοφίας, επισημαίνεται από τον Χορό, ο οποίος ματαίως τον συμβουλεύει ότι θα έπρεπε να πείσει την κόρη του να έρθει σε συμφιλίωση με την Ανδρομάχη (στ. 423-424: *εἰς ζύμβασιν δ' ἔχρην σε παῖδα σὴν ἄγειν,/ Μενέλαε*).

γ. Μενέλαος και Πηλέας

Η στιχομυθία των δυο αντρών αναδεικνύει έναν ανάλογο ανταγωνισμό σε θέματα διαχείρισης του οίκου, αλλά στη συνέχεια ο ηθικός έλεγχος μεταφέρεται σε ευρύτερα ζητήματα διοίκησης σε επίπεδο πόλης. Ο Μενέλαος και ο Πηλέας κατέχουν

---

⁹² Η Ανδρομάχη τον προειδοποιεί για την αποπομπή της κόρης του από τον οίκο, εάν προβεί στη θανάτωση. Βλ. στίχους 339-345

τα σκήπτρα της Σπάρτης και της Φθίας αντίστοιχα και ο τρόπος διαχείρισης των θεμάτων του οίκου αποδεικνύεται ταυτόσημος με τον τρόπο άσκησης των βασιλικών τους καθηκόντων. Πιο συγκεκριμένα η έλλειψη σοφίας αποτελεί μέρος και της λεκτικής επίθεσης του Πηλέα εναντίον του Μενελάου και συνιστά μια βασική αιτία για τα δεινά του Τρωικού Πολέμου. Ο Μενέλαος προβάλλεται αδύναμος ως κύριος του οίκου του λόγω έλλειψης επαγρύπνησης για την προστασία του. Με άλλα λόγια, η τότε απουσία του που έγινε το πρόσφορο έδαφος για τη φυγή της Ελένης με τον Πάρη, οφείλεται στην εσφαλμένη του αντίληψη ότι είχε *γυναῖκα σώφρονα*.⁹³ Όμως, η κατηγορία αυτή εντέλει βαραίνει και τον Πηλέα, όταν η Ερμιόνη φεύγει από τον οίκο του Νεοπτόλεμου εν τη απουσία του. Φαντάζει ειρωνικό, λοιπόν, το γεγονός ότι από τη μια ο Πηλέας εξαπολύει μύδρους για την ανηθικότητα των γυναικών της Σπάρτης και από την άλλη με το άκουσμα της φυγής της Ερμιόνης εκπλήττεται και εντυπωσιάζεται (στ. 1047-1052).⁹⁴ Ανάλογα η αναφορά στην έλλειψη σωφροσύνης του Μενελάου γίνεται αντικείμενο κριτικής για τον Πηλέα. Ο πρώτος κατηγορείται για έλλειψη σεξουαλικής εγκράτειας (στίχος 631: *ἦσσαν πεφουκῶς Κύπριδος, ὃ κάκιστε σύ.*), καθώς για μια ανάξια γυναίκα προκάλεσε δεινά όχι μόνο στους Έλληνες⁹⁵ αλλά και στον ίδιο του τον αδερφό με τη σφαγή της Ιφιγένειας (Στ. 624-625: *πρὸς τοῖσδε δ' εἰς ἀδελφὸν οἷ' ἐφύβρισας,/ σφάζαι κελεύσας θυγατέρ' εὐηθέστατα*).

---

⁹³ Στίχοι 592 -594: *ὄστις πρὸς ἀνδρὸς Φρυγὸς ἀπηλλάγης λέχους,/ ἄκκληιστ' ἄδουλα δώμαθ' ἐστίαςτ' λιπῶν,/ ὡς δὴ γυναῖκα σώφρον' ἐν δόμοις ἔχων*

⁹⁴ Ο Πηλέας πρακτικά έχει την ευθύνη του οίκου, όσο λείπει ο Νεοπτόλεμος. Η Ανδρομάχη ζητά επανειλημμένως βοήθεια από αυτόν, όταν προσπαθεί να σωθεί από τους θύτες της. Βλ. στίχους 79-91.

⁹⁵ Στίχοι 611-613: *ψυχὰς δὲ πολλὰς κάγαθὰς ἀπώλεσας,/ παιδῶν τ' ἄπαιδας γραῦς ἔθηκας ἐν δόμοις,/ πολιοῦς τ' ἀφείλου πατέρας εὐγενῆ τέκνα.*

Με την ερωτική επιθυμία του Μενελάου αντιπαραβάλλεται η *οξύθυμία* του Πηλέα, που τον ώθησε στο παρελθόν να σκοτώσει τον αδερφό του, τον Φώκο.⁹⁶ Ανάλογη *οξύθυμία* του καταλογίζεται από τον Χορό με την απειλή ότι θα κάνει τον δισέγγονό του εχθρό της Σπάρτης (Στ. 727-728: *άνειμένον τι χρῆμα πρεσβυτῶν γένος/καὶ δυσφύλακτον ὀξύθυμίας ὕπο*), προμηνύοντας με αυτόν τον τρόπο έναν νέο κύκλο αίματος στις διαστάσεις του Τρωικού Πολέμου.

Ο Πηλέας προσπαθεί να παρουσιάσει τον εαυτό του ανώτερο από τον Μενέλαο, αλλά τα δεδομένα δεν τον δικαιώνουν. Το πρωταρχικό του μέλημα όφειλε να είναι η λήξη της έριδας, αλλά ο ίδιος λόγω του οξύθυμου χαρακτήρα του έδωσε μεγαλύτερες διαστάσεις. Τα σχόλια του Χορού ως προς αυτό είναι ενδεικτικά για την εξέλιξη της πορείας:

642 *σικρῶς ἀπ' ἀρχῆς νεῖκος ἀνθρώποις μέγα*

643 *γλῶσσ' ἐκπορίζει· τοῦτο δ' οἱ σοφοὶ βροτῶν*

643 *ἐξευλαβοῦνται, μὴ φίλοις τεύχειν ἔριν.*

Τα λόγια είναι ικανά να μετατρέψουν μια ασήμαντη αφορμή σε μεγάλη διαμάχη, ισχυρίζεται ο Χορός και η ρήση του ανακαλεί τα λεγόμενα της Ανδρομάχης στον Μενέλαο για τη δική του ανάμειξη στη γυναικεία έριδα, μια ασήμαντη αφορμή που πήρε μεγάλες διαστάσεις εξαιτίας των λόγων της Ερμιόνης προς τον πατέρα της.⁹⁷ Στην προκειμένη περίπτωση καθίσταται πιο σοβαρό το θέμα, γιατί λόγω της δύναμης που απορρέει από τη βασιλική εξουσία, η διαμάχη των δυο αντρών μπορεί να καταλήξει σε πόλεμο. Η αναφορά, μάλιστα, στη σοφία αυτών που έχουν την

⁹⁶ Η οξύθυμία του Πηλέα φαίνεται να είναι το αντίθετο της σωφροσύνης. Ο Μενέλαος χαρακτηρίζει δείγμα σωφροσύνης εκ μέρους του το γεγονός ότι δεν σκότωσε την Ελένη εν αντιθέσει με τον Πηλέα που σκότωσε τον Φώκο. Στίχοι 685-690: *εἰ δ' εἰς πρόσοψιν τῆς ἐμῆς ἐλθῶν ἐγὼ/ γυναικὸς ἔσχον μὴ κτανεῖν, ἔσωφρόνουιν./ οὐδ' ἂν σὲ Φῶκον ἤθελον κατακτανεῖν./ ταῦτ' εὖ φρονῶν σ' ἐπῆλθον, οὐκ ὀργῆς χάριν/ ἦν δ' ὀξύθυμῆι, σοὶ μὲν ἢ γλωσσαλγία/ μείζων, ἐμοὶ δὲ κέρδος ἢ προμηθία.*

⁹⁷ Βλ. κεφάλαιο Β.3

ικανότητα να αποφεύγουν τέτοιες καταστάσεις (στίχος 643), στη συνέχεια φανερώνει ότι και οι δυο ήρωες είναι ακατάλληλοι ηγέτες.

Με αφορμή τον ισχυρισμό του Μενελάου ότι έχει μεγαλύτερη εξουσία πάνω στην Ανδρομάχη λόγω της ηγετικής του θέσης στην Τρωική Εκστρατεία (στ. 579 - 585), ο Πηλέας οδηγείται στην αντεπίθεση. Το θέμα καταλήγει ανταγωνισμός για τη διάκριση του ικανότερου ηγέτη με απώτερο στόχο να αποδειχτεί ο Μενέλαος ανάξιος της θέσης του, καθώς συνδέεται αποκλειστικά και μόνο με την ευγενική του καταγωγή. Για τον Πηλέα άξιοι ηγέτες είναι αυτοί που έχουν πολεμική πείρα, αποτέλεσμα της τόλμης και της ευψυχίας που τους οδηγούν στην εμπλοκή στην μάχη· με αυτόν τον τρόπο αποκτούν την αναγκαία σοφία για τη σωστή διακυβέρνηση.⁹⁸ Ο Μενέλαος, αν και είχε την ηγεσία του στρατού στον Τρωικό Πόλεμο, παρουσιάζεται να μην έχει καθόλου πολεμική αρετή λόγω δειλίας,⁹⁹ γεγονός δηλωτικό της έλλειψης σοφίας που τον κάνει ανάξιο της ηγετικής του θέσης. Ο Πηλέας αρχικώς παρουσιάζεται ανώτερος σε αυτό θέμα λόγω της δικής του ευψυχίας και της τόλμης, τα προαπαιτούμενα για την πολεμική πείρα και τη συνακόλουθη σοφία. Ο ίδιος δεν προτάσσει τον εαυτό του ως άξιο ηγέτη ευθέως, αλλά γίνεται κατανοητός ο υπαινιγμός του, όταν ο Χορός κάνει μνεία στα πολεμικά του επιτεύγματα στην επωδό των στίχων 789-801. Ωστόσο, έχει την ίδια κατάληξη με τον Μενέλαο: η ακράδαντη πεποίθησή του ότι είναι ικανός να προστατεύσει την Ανδρομάχη και τον Μολοσσό από κάθε κίνδυνο,¹⁰⁰ θα γίνει ειρωνική στη συνέχεια και με αυτόν τον τρόπο θα αποκαλυφθεί και η δική του έλλειψη σοφίας. Με υπερφίαλη εντύπωση για τις ικανότητές του παρουσιάζει τον εαυτό του όρθιο,

⁹⁸ Στίχοι 699-702: [σεμνοὶ δ' ἐν ἀρχαῖς ἡμενοὶ κατὰ πτόλιν/ φρονοῦσι δήμου μεῖζον, ὄντες οὐδένες:/ οἱ δ' εἰσὶν αὐτῶν μυρίωι σοφώτεροι,/ εἰ τόλμα προσγένετο βούλησιν θ' ἄμα.]

⁹⁹ Στίχοι 616 -618: ὃς οὐδὲ τρωθεὶς ἦλθεσ ἐκ Τροίας μόνος,/ κάλλιστα τεύχη δ' ἐν καλοῖσι σάγμασιν/ ὅμοι' ἐκεῖσε δεῦρὸ τ' ἤγαγες πάλιν.

¹⁰⁰ Στίχοι 759-761: θεῶν γὰρ οὐνεχ' ἰππικοῦ τ' ὄχλου/ πολλῶν θ' ὀπλιτῶν ἄρχομεν Φθίαν κάτα·/ ἡμεῖς δ' ἔτ' ὀρθοὶ κού γέροντες, ὡς δοκεῖς,

επισημαίνοντας έτσι ότι είναι ακόμη ακμαίος. Με αυτόν τον τρόπο προσπαθεί να πείσει ότι δεν έχει ακόμη γεράσει (761: *ἡμεῖς δ' ἔτ' ὀρθοὶ κοῦ γέροντες, ὡς δοκεῖς*). Ωστόσο, στο άκουσμα του θανάτου του Νεοπτόλεμου, ο τρόπος αυτοπαρουσίασης αναιρείται από την αντίδρασή του, όπως περιγράφεται στα λόγια του Χορού (1076-1077: *ἄ ἄ, τί δράσεις, ὦ γεραιέ; μὴ πέσης/ ἔπαιρε σαυτόν*). Τα αντιθετικά σύνολα που προκύπτουν στους στίχους 761 και 1076 αντίστοιχα (*ὀρθοὶ- μὴ πέσης/ κοῦ γέροντες- ὦ γεραιέ*) λειτουργούν ειρωνικά ως προς την αρχική πεποίθηση του Πηλέα, αναδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο και τη δική του ηγετική ανεπάρκεια. Εν κατακλείδι, το ειρωνικό αποτέλεσμα αναδεικνύει ότι και οι δυο ήρωες λειτουργούν ανεπαρκώς ως προς τους ρόλους τους, γεγονός με σοβαρές δυνητικές συνέπειες, γιατί η προσωπική τους διαμάχη ενδέχεται να μετατραπεί σε αιτία πολέμου.

Δ.2. Οι ουσιαστικές ευθύνες των ηρώων

Η ευριπίδεια ειρωνεία αναδεικνύει την ανθρώπινη υπαιτιότητα για τις συμφορές που προκύπτουν, στην οποία, όπως φαίνεται, οι θεοί δεν έχουν θέση. Η έλλειψη σωφροσύνης και σοφίας που χαρακτηρίζει τις πράξεις των ηρώων δείχνει με μαθηματική ακρίβεια πως είναι ικανή μια ανούσια διαμάχη να πάρει σοβαρές διαστάσεις. Η αντιπαραβολή με το τρωικό παρελθόν δείχνει ότι τέτοιες καταστάσεις δεν είναι θέμα τύχης, καθώς ανάλογη έλλειψη αρετών συνδέθηκε με τους υπεύθυνους του πολέμου. Η παρουσίαση αυτή μαρτυρά έναν φαύλο κύκλο που δεν πρόκειται να κλείσει, αν οι άνθρωποι επιμένουν να λειτουργούν κατά αυτόν τον τρόπο. Η επιβίωση του ανθρώπου, όπως προκύπτει από το κείμενο, είναι επιτεύξιμη μέσα από την ομαλή συνύπαρξη με στόχο το κοινό συμφέρον.

Όπως έχει φανεί από την ανάλυση ως τώρα, οι επιλογές του Νεοπτόλεμου επιδρούν αρνητικά στο θέμα του οίκου και της γενιάς που εκπροσωπεί ο κάθε ήρωας. Όμως, ο καθένας ξεχωριστά, αν και αποσκοπεί στην αναίρεση των συνεπειών, υπονομεύει την ίδια του την προσπάθεια. Η επιβίωση της γενιάς τους γίνεται δυνατή μονάχα μέσα από την επιβίωση του οίκου του Νεοπτόλεμου. Συνεπώς, ως μέλη του ίδιου οίκου οφείλουν πρωτίστως να εξυπηρετούν τα συμφέροντά του, ώστε ακολούθως να εξυπηρετηθούν και οι ατομικές ανάγκες. Με άλλα λόγια, τονίζεται η ανάγκη υπηρέτησης του γενικού καλού έναντι του ατομικού. Το αρχικό τους μέλημα, σύμφωνα και με τα λόγια του Χορού, θα έπρεπε να είναι η εξομάλυνση της έριδας μέσω της συμφιλίωσης των αντιμαχομένων πλευρών,¹⁰¹ αλλά απεναντίας επιλέγεται η αντιπαράθεση και όχι ο συμβιβασμός. Η απροθυμία συμβιβασμού οφείλεται στην ανάγκη να διαφυλάξουν το ατομικό τους κλέος, το οποίο, βάσει των πεποιθήσεών τους, θίγεται από τα λεγόμενα ή τις πράξεις της αντίπαλης πλευράς. Η διαμάχη τους και οι επακόλουθες συνέπειές τους είναι αποτέλεσμα αυτής της ανάγκης και, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια, έχει ομηρικούς απόηχους.

---

¹⁰¹ Βλέπε στίχους 230- 231, 423-425 και 641-645.

Κεφάλαιο Ε΄

Επαναπροσδιορίζοντας το κλέος

Η ανάλυση που προηγήθηκε ανέδειξε το μεγάλο βάρος που επισωρεύει το τρωικό παρελθόν στη διαμόρφωση του παρόντος της δράσεως. Η αρπαγή της Ελένης αποδεικνύεται ζήτημα με παρατεταμένους αποήχους στο χρόνο, σαν να επαναλαμβάνεται το παρελθόν στο διηνεκές. Όμως, το τρωικό παρελθόν δεν επαναλαμβάνεται μόνο όσον αφορά στην αρπαγή της Ελένης, αλλά και σε σχέση με τη διαμάχη του Αγαμέμνονα και του Αχιλλέα για τη Βρισηίδα. Οι έριδες των τραγικών ηρώων φαίνεται να αναβιώνουν έναν ανάλογο ομηρικό ανταγωνισμό. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές στη διαμάχη του Πηλέα και του Μενελάου, καθώς παρουσιάζει διακειμενικές συνάφειες με το ομηρικό πρότυπο. Η αφορμή για τη διένεξη και στις δυο περιπτώσεις αφορά το *γέρας* του Νεοπτόλεμου και του Αχιλλέα αντίστοιχα. Ανάλογα είναι και τα αντιμαχόμενα κριτήρια με τα οποία γίνεται η αναμέτρηση, το ηγετικό κύρος και η πολεμική αριστεία.¹⁰² Ο τραγικός φαίνεται ότι σκοπίμως προσπαθεί να προκαλέσει μια αντιστοίχιση των τραγικών ηρώων με τους ομηρικούς, για να αναδείξει τα *απώτερα* κίνητρα των πράξεών τους.

Στο πλαίσιο της ιλιαδικής αφήγησης η διαμάχη του Αγαμέμνονα και του Αχιλλέα ξεκίνησε με αφορμή την στέρηση της Βρισηίδας. Για τον Αχιλλέα, όπως και για κάθε ομηρικό ήρωα, αυτό συνιστά απώλεια τιμής. Σε αυτήν την περίπτωση ο κώδικας αξιών που διέπει την ομηρική κοινωνία, ωθεί τους ήρωες προς την αποκατάσταση της απώλειας, στρέφοντας τους με εκδικητικό αίσθημα κυρίως στο πρόσωπο που την στέρησε. Ο θάνατος του τελευταίου σε αυτήν περίπτωση είναι ένας

---

¹⁰² Για την διαμάχη του Πηλέα και Μενελάου βλ. κεφάλαιο Δ.1.γ. Για την ομηρική διαμάχη βλ. Ιλ.Α.116-187.

από τους συνηθέστερους τρόπους εκδίκησης, εκτός και αν ο θιγόμενος δεχτεί κάποια υλική αποζημίωση, τέτοια που να θεωρείται ισάξια του ηρωικού του κύρους (*ἄποινα*).¹⁰³ Η αρχική απόπειρα επίθεσης του Αχιλλέα ενάντια στον Αγαμέμνονα μπροστά στο ενδεχόμενο της απώλειας του *γέρω*ς πυροδοτήθηκε ακριβώς από αυτόν τον κώδικα αξιών. Η θεϊκή επέμβαση,¹⁰⁴ όμως, δεν ήταν αρκετή για την εξάλειψη της εκδικητικής επιθυμίας του Αχιλλέα, η οποία τελικά υπήρξε καταστροφική για το σύνολο της πολεμικής κοινότητας. Αν και η απώλεια της Βρισηίδας κατέστη σημαντικός λόγος για τον Αχιλλέα να εκδικηθεί, αυτό που ουσιαστικά προκάλεσε τη *μήνιδα*, ήταν ο ισχυρισμός του Αγαμέμνονα για δικαιωματική αφαίρεση λόγω ανωτερότητας που πηγάζει από την ηγετική του θέση.¹⁰⁵ Η αποχή του Αχιλλέα από τον πόλεμο και ιδίως το αίτημα στον Δία να δώσει το προβάδισμα στους Τρώες,¹⁰⁶ ήταν ο τρόπος του για να αναγκάσει τον Αγαμέμνονα να παραδεχτεί την αδυναμία του και την ανωτερότητά του Αχιλλέα.¹⁰⁷ Η πρεσβεία με τα δώρα του Αγαμέμνονα προς τον Αχιλλέα, αν και συνιστούσε τη δέουσα υλική αποζημίωση για την αποκατάσταση της τιμής, για τον ίδιο δεν ήταν αρκετή, καθώς αποζητούσε την απώλεια τιμής που θα προέκυπτε για τον Αγαμέμνονα ως αρχηγό του στρατού από την ήττα των Αχαιών.¹⁰⁸ Η επιδίωξή του, όμως, αυτή, εκτός από το γεγονός ότι προκάλεσε συνέπειες στους ίδιους τους *εταίρους*, απέβη καταστροφική και για τον ίδιο. Ενώ επιζητούσε την επιβεβαίωση της δικής του αξίας έναντι του Αγαμέμνονα,

---

¹⁰³ Adkins 1982, 297-298.

¹⁰⁴ Η θεά Αθηνά τον απέτρεψε από αυτήν την πράξη. Βλ. *Ιλ.Α.188 κ.ε.*

¹⁰⁵ Η αρπαγή της Βρισηίδος ήταν αυθαίρετη λόγω της προηγουμένης διανομής των λαφύρων. Ο Αγαμέμνονας, όμως, εκμεταλλευόμενος την εξουσία του, που του επιτρέπει μια τέτοια πράξη, αναδεικνύει την ανωτερότητά του με αυτόν τον τρόπο στον Αχιλλέα. Βλ. *Ιλ.Α.186-187.*

¹⁰⁶ *Ιλ.Α.405-411.*

¹⁰⁷ Stefanson 2004, 50-52

¹⁰⁸ *Ιλ.Ι.385-389.* Βλ. επίσης Schein 2007, 141 και Konstan 2010, 61

ουσιαστικά την υπονόμεισε.¹⁰⁹ Η προσπάθειά του να αναδείξει τη δική του ανωτερότητα λόγω της πολεμικής αριστείας, αναιρείται, όταν ο ίδιος αποτυγχάνει να προστατέψει τους συμπολεμιστές του και ιδίως τον Πάτροκλο.¹¹⁰ Ο Όμηρος, συνεπώς, είναι ο πρώτος διδάξας των συνεπειών που προκύπτουν από την υπεράσπιση του ατομικού κλέους εις βάρος των αναγκών της κοινότητας στην οποία ανήκει ο ήρωας. Ο Ευριπίδης φαίνεται ότι διερευνά αυτόν τον προβληματισμό και ευρύτερα τον παραδοσιακό κώδικα αξιών αναδεικνύοντας όπου χρειάζεται κλασικές αξίες, όπως την αξία της προτεραιότητας της κοινότητας. Για αυτό και στο έργο οι ήρωες, ενώ προσπαθούν να αποδείξουν την ατομική αξία τους, ουσιαστικά την υπονομεύουν.

E.1. Η υπεράσπιση του ατομικού κλέους από τους τραγικούς ήρωες

Ο ομηρικός κώδικας αξιών φαίνεται να προσδιορίζει και τις πράξεις των ηρώων και ιδίως η αμοιβαία εχθρική συμπεριφορά. Για την Ερμιόνη η απόπειρα θανάτωσης της Ανδρομάχης και του Μολοσσού προήλθε από την ανάγκη να επιβεβαιώσει την ανωτερότητά της έναντι της αντιζήλου της. Άμα τη εμφανίσει γίνεται αντιληπτό αυτό, καθώς της ζητά να δείξει στάση κατωτερότητας, τέτοια, που, κατά την Ερμιόνη, ταιριάζει στην κατάσταση δουλείας στην οποία έχει περιέλθει.¹¹¹ Όπως αποκαλύπτει και η ίδια στη συνέχεια στον Ορέστη, η απόπειρα φόνου δεν οφείλεται απλά στην απόρριψη του Νεοπτόλεμου:

---

¹⁰⁹ Η απουσία του Αχιλλέα από τη μάχη δίνει το προβάδισμα στον Αίαντα τον Τελαμώνιο. Βλ. *Il.*B. 768-769: *Ἀνδρῶν αὖ μέγ' ἄριστος ἔην Τελαμώνιος Αἴας/ ὄφρ' Ἀχιλεὺς μήνιεν· ὁ γὰρ πολὺ φέρτατος ἦε*

¹¹⁰ *Il.*Σ.102-104: *ὕδ' τι Πατρόκλω γενόμεν φάος οὐδ' ἐτάροισι/ τοῖς ἄλλοις, οἳ δὴ πολέες δάμεν Ἔκτορι δίω,/ ἄλλ' ἤμαι παρὰ νηυσὶν ἐτώσιον ἄχθος ἀρούρης,*

¹¹¹ Η Ερμιόνη προσπαθεί να εξευτελίσει την Ανδρομάχη απαιτώντας να γονατίσει μπροστά της και να σκουπίσει το πάτωμα. Στίχοι 164-167: *δεῖ σ' ἀντί τῶν πρὶν ὀλβίων φρονημάτων/ πτῆξαι ταπεινὴν προσπεσεῖν τ' ἐμόν γόνυ/ σαίρειν τε δῶμα τούμὸν ἐκ χρυσηλάτων/ τευχέων χερὶ σπεύρουσαν Ἀχελώϊου δρόσον,*

Ορέστης

929 πῶς οὖν τάδ', ὡς εἴποι τις, ἐξημάρτανον;

Ερμιόνη

930 κακῶν γυναικῶν εἴσοδοί μ' ἀπόλεσαν,

931 αἶ μοι λέγουσαι τούσδ' ἐχαύνωσαν λόγους·

932 Σὺ τὴν κακίστην αἰχμάλωτον ἐν δόμοις

933 δούλην ἀνέζηι σοι λέχους κοινουμένην;

934 μὰ τὴν ἄνασσαν, οὐκ ἂν ἔν γ' ἐμοῖς δόμοις

935 βλέπουσ' ἂν ἀγὰς τᾶμ' ἐκαρποῦτ' ἂν λέχη.

Η Ερμιόνη έχοντας παραδεχτεί το λάθος της, όπως φαίνεται από την ερώτηση του Ορέστη (στίχος 929), αποδίδει την ευθύνη για την πράξη της στα λόγια ξένων γυναικῶν που την γέμισαν με αλαζονικά αισθήματα (στ. 930-931).¹¹² Λόγω, λοιπόν, της ανώτερής της θέσης (στίχος 934: ἄνασσαν) δεν μπορούσε να ανεχτεί στη ζωή του Νεοπτόλεμου μια άλλη γυναίκα και μάλιστα πολύ κατώτερη από την ίδια (στίχος 932: τὴν κακίστην αἰχμάλωτον). Κατά συνέπεια, η κατάσταση αυτή την οδήγησε στην απόπειρα θανάτωσης (στ. 934-935: οὐκ ἂν ἔν γ' ἐμοῖς δόμοις/ βλέπουσ' ἂν ἀγὰς τᾶμ' ἐκαρποῦτ' ἂν λέχη), αποσκοπώντας στην εκδίκηση (στίχος 910 : τοιαῦτα ταῦτα. καίτ' ἔγωγ' ἤμυνάμην).¹¹³ Η πεποίθηση της ανωτερότητάς της πηγάζει από τον πλούτο, ως συνεπακόλουθο της ευγενικής καταγωγής της από έναν ισχυρότατο βασιλικό οἶκο. Η αρχική εμφάνιση της Ερμιόνης επιβεβαιώνει ότι με αυτή την αξία αυτοεκφράζεται¹¹⁴

¹¹² Το ρήμα ἐχαύνωσαν στον στίχο 931 είναι ενδεικτικό, καθώς χρησιμοποιείται μεταφορικώς για να δηλώσει την αλαζονεία. Στην προκειμένη περίπτωση η Ερμιόνη υποστηρίζει ότι η υπεροπτική της στάση είναι αποτέλεσμα των γυναικείων λόγων και όχι του ήθους της. Βλ. Lloyd 1994, 150.

¹¹³ Η παραδοσιακή σημασία του ρήματος ἀμύνομαι είναι η αυτοάμυνα. Στην προκειμένη περίπτωση η πράξη παίρνει τη σημασία εκδίκησης, γιατί δεν ήταν δικαιολογημένη. Στην αρχαία ελληνική δικανική ορολογία το συγκεκριμένο ρήμα αφορούσε πράξεις τιμωρίας που δεν γινόταν στα πλαίσια του νόμου. Βλ. Allen 2000, 125.

¹¹⁴ Βλ. στίχους 147-153.

και βάσει αυτής θεωρεί ότι είναι ιδανική σύζυγος για τον Νεοπτόλεμο.¹¹⁵ Ωστόσο, η απόπειρα θανάτωσης της αντιζήλου της την καθιστά ανεπαρκή για έναν τέτοιο ρόλο, καθώς απαξιώνει το βασικό της καθήκον.

Ανάλογα για τον Μενέλαο η ευγενική του καταγωγή είναι η αιτία που δεν ανέχεται την προοπτική της διαδοχής του Μολοσσού ως βασιλιά της Φθίας. Κατά τα λεγόμενά του, αποτελεί δείγμα αδικίας (στίχος 667: *μισῶν τὰ μὴ δίκαια*) ο γιος μιας κατώτερης γυναίκας λόγω βαρβαρικής καταγωγής¹¹⁶ να έχει προτεραιότητα έναντι της οικογένειας των Ατρείδων.¹¹⁷ Κατά συνέπεια, για τον Μενέλαο ο θάνατός της αποτελεί μια δίκαιη τιμωρία (στίχος 740: *κολάζη τήνδε*)¹¹⁸ και λόγω της ματαιώσής της, που οφείλεται στην επέμβαση του Πηλέα, ο Μενέλαος απαιτεί από τον Νεοπτόλεμο να πράξει τα δέοντα. Η προοπτική της μη ικανοποίησης αυτού του αιτήματος για τον Μενέλαο σημαίνει ότι ο ίδιος ο Νεοπτόλεμος θα είναι υπαίτιος για την αδικία, λόγω της οποίας θα του συμπεριφερθεί ανάλογα (στίχος 742: *θυμούμενος δὲ τεύζεται θυμουμένων*).¹¹⁹ Όμως, το γεγονός ότι με αυτόν τον τρόπο θα προκαλέσει συνέπειες σε επίπεδο οίκου αλλά και πόλης, μαρτυρά και τη δική του ανεπάρκεια.

---

¹¹⁵ Η Ερμιόνη θεωρεί ότι ένας από τους λόγους που δεν έπρεπε να ανησυχεί για τον Νεοπτόλεμο, ήταν ο πλούτος της. Στίχοι 938-940: *τί γάρ μ' ἔχρῆν/πόσιν φυλάσσειν, ἧι παρῆν ὄσων ἔδει;/πολὺς μὲν ὄλθος*

¹¹⁶ Βάρβαρος στην αρχαιότητα χαρακτηριζόταν αυτός που δεν είχε ελληνική καταγωγή και παιδεία και λόγω αυτού θεωρούνταν κατώτερος στη φύση. Βλ. Hall 1991, 2

¹¹⁷ Στίχοι 663-666: *ἦν παῖς μὲν ἡμῆ μὴ τέκνη, ταύτης δ' ἄπο/βλάστωσι παῖδες, τούσδε γῆς Φθιώτιδος στήσεις τυράννους, θάρβαροι δ' ὄντες γένος/Ἑλλησιν ἄρξουσ';*

¹¹⁸ Τον 5^ο αιώνα π.Χ. το ρήμα *κολάζω* αφορούσε ποινές που αποσκοπούσαν στον σωφρονισμό του δράστη. Εν προκειμένω δεν δύναται να αναφέρεται σε σωφρονισμό, εφόσον η τιμωρία είναι ο θάνατος. Πολύ περισσότερο έχει να κάνει με το υποτιθέμενο αδίκημα της Ανδρομάχης και του Μολοσσού. Το συγκεκριμένο ρήμα απαντάται σε αδικήματα, των οποίων οι δράστες δεν έπρατταν βάσει της κοινωνικής του θέσης μέσα στην πόλη. Κατά συνέπεια, ο Μενέλαος θεωρεί δίκαιη την τιμωρία, γιατί ο Μολοσσός θα αναλάβει μελλοντικώς μια θέση που λόγω καταγωγής δεν του αξίζει. Βλ. Allen 2000, 69 -70.

¹¹⁹ Οι σχέσεις *φιλίας* και *ἔχθρας* ορίζονταν από τις πράξεις και όχι από τα συναισθήματα. Για τον Μενέλαο η μη ικανοποίηση του αιτήματος από τον Νεοπτόλεμο δεν σημαίνει μόνο ότι δεν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις της *φιλίας*, αλλά ότι διαπράττει την ίδια αδικία εις βάρος του. Βλ. Alwin 2015, 28-29.

Αν και ίδιας κοινωνικής καταγωγής ο Πηλέας θέτει ως κριτήριο ανωτερότητας την πολεμική αριστεία. Τα προκλητικά λόγια του Μενελάου, ότι δεν τον θεωρεί άξιο αντίπαλο λόγω ηλικίας,¹²⁰ τον προτρέπουν σε αντεπίθεση για να αποδείξει ότι δεν είναι κατώτερος εχθρός από τον Πάρη (στ. 706-707: *δείξω δ' ἐγώ σοι μὴ τὸν Ἰδαῖον Πάριν/ μείζω νομίζειν Πηλέως ἐχθρόν ποτε*). Για άλλη μια φορά η ειρωνεία είναι έκδηλη, καθώς, ενώ επιθυμεί να αποδείξει την δική του ανδρεία, τα δεδομένα μαρτυρούν ότι η ηλικία του τον εμποδίζει. Η απειλή ότι θα κάνει τον Μολοσσό εχθρό της Σπάρτης,¹²¹ αποσκοπεί στην αποκατάσταση της δικής του τιμής, που ο ίδιος δεν μπορεί λόγω ηλικίας να διασφαλίσει. Όπως φαίνεται, λοιπόν, αν και απέτρεψε το όνειδος που θα προέκυπτε από τον θάνατο της Ανδρομάχης και του γιου,¹²² οι μετέπειτα πράξεις του επιδεικνύουν ακριβώς το αντίθετο. Σε επίπεδο οίκου ο ρόλος του ορίζει την προστασία των μελών του, γεγονός που δεν πράττει βάσει των μακροπρόθεσμων απειλών. Παράλληλα, κάνει κατάχρηση της βασιλικής του εξουσίας για ένα ζήτημα προσωπικής φύσεως.

Αν και αναπαράγεται το ομηρικό μοτίβο διαμάχης με τα ίδια ανταγωνιστικά κριτήρια, κανένα από τα δυο (κοινωνική καταγωγή και πολεμική αριστεία) δεν φαίνεται να είναι επαρκές για να κερδίσουν οι ήρωες το ατομικό τους κλέος. Σαφέστατα αυτό που προκύπτει και από τα δυο κείμενα, την *Ιλιάδα* και την *Ανδρομάχη*, είναι το γεγονός ότι η προσωπική αξία αναδύεται μέσα από το σύνολο. Ο Αχιλλέας λόγω της απομάκρυνσης από την πολεμική κοινότητα και ενώ προσπαθούσε να διαφυλάξει με αυτόν τον τρόπο την προσωπική του αξία, κινδύνευσε να τη χάσει. Για τον ίδιο λόγο οι Ατρείδες, αλλά και ο Πηλέας χάνουν την αξία, την

---

¹²⁰ Στίχος 678: *γέρων, γέρων εἶ*. Βλ. επίσης στίχους 745-746: *σκιά γὰρ ἀντίστοιχος ὡς φωνὴν ἔχεις,/ ἀδύνατος οὐδὲν ἄλλο πλὴν λέγειν μόνον*.

¹²¹ Στίχοι 722-724.

¹²² Η Ανδρομάχη σχολιάζει ότι ο θάνατος της ίδιας και του Μολοσσού θα ήταν ντροπή για τον οίκο. Αυτό απορρέει από τις συγγενικές τους σχέσεις, που επιβάλλουν την υποχρέωση της αμοιβαίας αλληλεγγύης. Βλ. στίχους 575-576: *εἰ δὲ μὴ, θανούμεθα/ αἰσχρῶς μὲν ὑμῖν, δυστυχῶς δ' ἐμοί, γέρον*.

οποία προσπαθούν να προστατέψουν. Το ατομικό τους κλέος έρχεται σε συνάρτηση με τις ανάγκες του οίκου και της πόλης, αλλά οι επιλογές τους αντιβαίνουν προς το γενικό συμφέρον. Σ' αυτό το σημείο, μάλιστα, υπάρχει μια σημαντική διαφορά μεταξύ του ομηρικού και του ευριπίδειου κειμένου. Οι ομηρικοί ήρωες αντιλαμβάνονται τον λανθασμένο χειρισμό στις πράξεις τους, αλλά αποδίδουν την αιτία σε εξωτερικούς παράγοντες ή σε συναισθήματα που δεν συνοδεύονται από ηθικούς χαρακτηρισμούς.¹²³ Απεναντίας, ο Ευριπίδης τονίζει την ανθρώπινη ευθύνη για όσα συμβαίνουν, που είναι απόρροια του ήθους των ηρώων. Μάλιστα στο κείμενο γίνεται χρήση ηθικών όρων και αναπτύσσεται ρητορική για ηθική ποιότητα και διανοητική συγκρότηση. Χαρακτηριστικά, η έλλειψη σωφροσύνης και σοφίας αποτελεί το πρόσφορο έδαφος για τις αμοιβαίες πράξεις εκδίκησης μεταξύ των μελών του οίκου. Με αυτό τον τρόπο προκαλούν συνέπειες στην κοινότητα στην οποία ανήκουν και ακολούθως χάνεται η ατομική αξία την οποία αγωνίζονται να διασφαλίσουν.

Ε.2. Το ήθος της Ανδρομάχης

Η ομώνυμη ηρωίδα βάσει της προφητείας της Θέτιδος θα είναι η πρόγονος της λαμπρής δυναστείας των Μολοσσών και όχι τυχαία, όπως προκύπτει από τα γεγονότα. Αν και αρχικώς επικρίθηκε από τον Χορό για τη συμβολή της στην έριδα, οι μετέπειτα πράξεις της αναιρούν την αρχική της εικόνα. Ανάλογα και η ίδια υπέκυψε στην ανάγκη να προασπιστεί την αξία με την οποία αυτοεκφράζεται. Ο

---

¹²³ Ο Αγαμέμνωνας και Αχιλλέας παραδέχονται ότι η συμπεριφορά τους ήταν εσφαλμένη, αλλά εναποθέτουν τη βαθύτερη αιτία στην *ἄτη* (Τ.87-90) και στον *χόλο* (Σ.107-108) αντίστοιχα. Αυτό επισημαίνει την πρόθεσή τους να δείξουν ότι έσφαλαν *ἄκοντες*. Δεν υπάρχει, συνεπώς, παραδοχή ενοχής, παρά μόνο αναγνώριση λάθους, που οφείλεται, κατά τους ήρωες, σε εξωτερικές δυνάμεις και όχι στο ήθος τους. Η *ἄτη* στην Ιλιάδα ερμηνεύεται ως έλλειψη πνευματικής νηφαλιότητας, που οφείλεται σε δαιμονική δύναμη. Βλ Dodds 1951, 5-6 και Konstan 2010, 62.

απώτερος στόχος της είναι να προασπιστεί το ήθος, για το οποίο, άλλωστε, επιλέχτηκε από τον οίκο του Πριάμου ως γυναίκα του Έκτορα.¹²⁴ Οι κατηγορίες της Ερμιόνης την ωθούν να υπερασπιστεί τον εαυτό της με την επίγνωση ότι λόγω της μειονεκτικής της θέσης, μπορεί κάλλιστα να υποστεί συνέπειες.¹²⁵ Ωστόσο, για την Ανδρομάχη μεγαλύτερη βλάβη¹²⁶ είναι η σιωπή λόγω της πεποίθησης ότι, αν δεν μιλήσει, προδίδει τον εαυτό της.¹²⁷

Η Ανδρομάχη και οι υπόλοιποι ήρωες προσπαθούν να προστατέψουν το ατομικό τους κλέος και είναι η μοναδική ανάμεσά τους που το καταφέρνει στο τέλος. Αν αρχικώς παρουσιάζεται να πυροδοτεί την έριδα, η πράξη αυτοθυσίας για χάρη του γιου της αναδεικνύει το πραγματικό ήθος της. Ενώ, λοιπόν, θεώρησε ότι ήταν βλάβη για την ίδια να μην υπερασπιστεί τον εαυτό της, αποφάσισε να αποτρέψει το όνειδος που προέκυπτε από τη μη υπεράσπιση του γιου της,¹²⁸ δείχνοντας στάση κατωτερότητας προς τους θύτες της. Στην ουσία η έγκαιρη αποχώρησή της από τον βωμό έσωσε τον Μολοσσό και όχι τόσο η επέμβαση του Πηλέα.¹²⁹ Η αυτοθυσία της αποδεικνύει ότι είναι ιδανική σύζυγος, γιατί προσπάθησε να εκπληρώσει το βασικό της ρόλο, την εξασφάλιση διαδοχής του οίκου. Αυτό την κατατάσσει σε υπέρμαχο των συλλογικών αξιών και πρότυπο σοφίας και σωφροσύνης. Η σοφία της, άλλωστε, γίνεται αντιληπτή, όταν τα λεγόμενά της για τις συνέπειες που πρόκειται να υποστεί η

---

¹²⁴ Στον αγώνα λόγου με την Ερμιόνη προτάσσει τον εαυτό της πρότυπο συγκαταβατικής συζύγου, γιατί ανεχόταν τις απιστίες του Έκτορα. Στίχοι 222-225: *ὦ φίλταθ' Έκτορ, ἀλλ' ἐγὼ τὴν σὴν χάριν/σοὶ καὶ ξυνήρων, εἴ τί σε σφάλλοι Κύπρις,/καὶ μαστὸν ἤδη πολλάκις νόθοισι σοῖς/ἐπέσχον, ἵνα σοι μηδὲν ἐνδοίην πικρόν./καὶ ταῦτα δρῶσα τῆι ἀρετῇ προσηγόμεν*

¹²⁵ Η Ανδρομάχη θεωρεί ότι αυτοί που έχουν μεγάλη ιδέα για τον εαυτό τους, δεν ανέχονται καλύτερα επιχειρήματα από κατώτερους. Στην προκειμένη περίπτωση φοβάται την αντίδραση της Ερμιόνης. Στίχοι 189-190: *οἱ γὰρ πνέοντες τα μεγάλα τους κρείσσους λόγους/ πικρῶς φέρουσι τῶν ελλασόνων ὑπο·*

¹²⁶ Στίχος 188: *ἦν δ' αὖ κρατήσω, μὴ 'πί τῶιδ' ὄφλω βλάβην·*

¹²⁷ Στίχος 191: *ὅμως δ' ἐμαυτὴν οὐ προδοῦσ' ἀλώσομαι.*

¹²⁸ Στίχος 410: *ἐμοὶ δ' ὄνειδος μὴ θανεῖν ὑπὲρ τέκνου.*

¹²⁹ Τονίζεται δυο φορές μέσα στο κείμενο η αργοπορημένη του εμφάνιση. Βλ. στίχους 79-81 και 561 - 562.

Ερμιόνη, επιβεβαιώνονται.¹³⁰ Η σωφροσύνη, για την έλλειψη της οποίας κατηγορήθηκε, επιδεικνύεται, όταν η ίδια δεν προβαίνει σε πράξεις αντεκδίκησης, όπως οι υπόλοιποι ήρωες, αν και επρόκειτο να πεθάνει η ίδια και ο γιος της άδικα από τον Μενέλαο και την Ερμιόνη. Ειδικά το τελευταίο καθίσταται ζήτημα μείζονος σημασίας, γιατί η εξασφάλιση του ευοίωνου μέλλοντος οφείλεται στο γεγονός ότι η Ανδρομάχη δε θα μεγαλώσει τον γιο της, ώστε να γίνει εχθρός της Σπάρτης.¹³¹ Όπως φαίνεται και οι δυο γονείς συνέβαλαν με κάποιον τρόπο στη διαμόρφωση του μέλλοντος και στην εκπλήρωση της μοίρας που επιφυλάσσεται για τον γιο τους. Αποτελεί διαπίστωση που αφορά και τον ίδιο τον Νεοπτόλεμο, καθώς η ανάδειξη του ήθους της Ανδρομάχης συσχετίζεται με τις συμβολικές προεκτάσεις του θανάτου του ήρωα.

Ε.3. Η περίπτωση του Νεοπτόλεμου

Ο Νεοπτόλεμος είναι απών σχεδόν σ' όλη την εξέλιξη της πλοκής και εμφανίζεται μονάχα πλέον νεκρός. Οι αγώνες λόγων, όμως, που ανέδειξαν το ήθος των υπόλοιπων ηρώων, γίνονται ενδεικτικοί και για τον ίδιο. Ως αρχικός υπεύθυνος της έριδας στον οίκο επιβαρύνεται με την ίδια έλλειψη σωφροσύνης και σοφίας στην επιλογή της Ερμιόνης. Ο Νεοπτόλεμος φαίνεται πως παράκουσε τις συμβουλές του Πηλέα, που τον προειδοποίησε για το ήθος της οικογένειας των Ατρείδων (στ. 619-623)¹³² και όπως αποδείχθηκε βάσει πλοκής, κρίθηκε ακατάλληλο για τις ανάγκες του οίκου του. Ανάλογα έπραξε και ο Νεοπτόλεμος, καθώς η επιλογή του δεν έγινε βάσει

¹³⁰ Η Ανδρομάχη είχε προειδοποιήσει τον Μενέλαο ότι η Ερμιόνη θα φύγει από το παλάτι, αν προβούν στην πράξη θανάτωσης. Βλ. στίχους 340 κ.ε.

¹³¹ Σε αυτό συμβάλλει και η θεοποίηση του Πηλέα. Ο ίδιος είχε απειλήσει ότι θα κάνει τον Μολοσσό εχθρό της Σπάρτης. Βλ. Belfiore 2000, 98.

¹³² Για αναλυτικές πληροφορίες σε αυτό το θέμα βλ. Κεφάλαιο Β' σελ. 22 κ.ε.

των αναγκών του οίκου. Ο Πηλέας στην τελική του ρήση υπαινίσσεται ότι το κριτήριο επιλογής ήταν η πλούσια προίκα της Ερμιόνης.¹³³ Το συγκεκριμένο κριτήριο δεν αποκαλύπτει κάποιο είδος πλεονεξίας εκ μέρους του ήρωα αλλά τον ίδιο κώδικα αξιών με τον οποίο κινήθηκαν τα μέλη του οίκου. Η Ερμιόνη είναι το δώρο του Μενελάου προς τον Νεοπτόλεμο για την καθοριστική του συμβολή στη νίκη των Ελλήνων στον Τρωικό Πόλεμο.¹³⁴ Κατά συνέπεια, όσο η Ανδρομάχη είναι *γέρας*, άλλο τόσο είναι και η Ερμιόνη.¹³⁵ Ο Νεοπτόλεμος είναι κατεξοχήν ομηρικός ήρωας, ο οποίος επιζητεί την ανάδειξη της αξίας του με δυο βασικούς τρόπους, με την επίδειξη γενναιότητας στη μάχη αλλά και με τα λάφυρα πολέμου.¹³⁶ Η πλούσια προίκα της Ερμιόνης είναι για αυτόν ένδειξη μεγάλης τιμής που επεδίωξε ο ίδιος για τον εαυτό του, αφηφώντας τις ανάγκες του οίκου του. Για τον ομηρικό ήρωα η απώλεια του *γέρος* σημαίνει και απώλεια τιμής και αυτό το γεγονός φαίνεται να αποτελεί τον ουσιαστικό λόγο που ο Νεοπτόλεμος αρνήθηκε την επιστροφή της Ερμιόνης στον Ορέστη (στ. 971-978).¹³⁷ Αυτό που προκύπτει, λοιπόν, είναι ότι και ο ίδιος Νεοπτόλεμος κινήθηκε βάσει της ανάγκης να προασπιστεί το ατομικό του κλέος, πράξη που έγινε ενάντια στα συμφέροντα του οίκου του. Στην εξέλιξη των πραγμάτων, όμως, η συμβολή του Νεοπτόλεμου, αποδείχθηκε αντίστοιχη με αυτή της Ανδρομάχης, τουτέστιν καταφέρνει τελικά και συμβάλλει στη σωτηρία του γιου τους. Αυτό σημαίνει ότι ο θάνατός του ισοδυναμεί με πράξη που υπηρετεί συλλογικές αξίες και γίνεται το μέσο για να αποκτήσει το κλέος που επιθυμεί.

---

¹³³ Στίχοι 1281 -1282: *κακῶν δὲ λέκτρων μὴ 'πιθυμίαν ἔχειν,/μηδ' εἰ ζαπλοῦτους οἴσεται φερνάς δόμοις;*

¹³⁴ Ομ.Οδ.4.6 κ.ε.

¹³⁵ Burnett 1971, 133 και Papadimitropoulos 2006, 157

¹³⁶ Adkins 1982, 303.

¹³⁷ Ο θάνατος του Νεοπτόλεμου από τον Ορέστη δείχνει ανάλογη πρόθεση· ο τελευταίος αποσκοπούσε στην αποκατάσταση της δικής του τιμής, την οποία ο Νεοπτόλεμος έθιξε στερώντας του την Ερμιόνη. Βλ. Burnett 1971, 148 και Papadimitropoulos 2006, 157-158.

Πάνω σε αυτό το θέμα, όμως, ο Χορός και ο Πηλέας τονίζουν ότι η πράξη θανάτου ήταν ατιμωτική, ενώ θα ήταν προτιμότερο να είχε πεθάνει στην Τροία.¹³⁸ Η συνέχεια, όμως, αναιρεί για άλλη μια φορά τα λεγόμενά τους. Η Θέτιδα αποκαλύπτει ότι επιφυλάσσεται τιμητική ταφή για τον Νεοπτόλεμο στους Δελφούς (στ. 1239-1240) και εν συνεχεία ανακοινώνει στον Πηλέα ότι ο γιος τους, ο Αχιλλέας βρίσκεται στη Λευκή Ακτή στον Εύξεινο Πόντο (στ. 1260-1262: *τὸν φίλτατον σοὶ παῖδ' ἐμοὶ τ' Ἀχιλλέα/ ὄψῃ δόμους ναίοντα νησιωτικούς/ Λευκὴν κατ' ἀκτὴν ἐντὸς ἄξενου πόρου*). Μια τέτοια αναφορά δεν είναι τυχαία, καθώς στη συγκεκριμένη περιοχή, σύμφωνα με την παράδοση, η Θέτιδα μετέφερε τον Αχιλλέα μετά τον θάνατό του και για αυτόν τον λόγο στην αρχαιότητα αποτέλεσε το πιο γνωστό κέντρο λατρείας του.¹³⁹ Μέσω αυτής της αναφοράς παραλληλίζονται οι συγκεκριμένοι ήρωες και επισημαίνεται ότι επικοί ήρωες σαν τον Αχιλλέα γίνονταν αποδέκτες λατρείας λόγω του κλέους που απορρέει από την πολεμική αριστεία. Επειδή σε όλη τη δράση καλλιεργήθηκε η αντιστοιχία Αχιλλέα και Νεοπτόλεμου (παραδείγματος χάριν ο τελευταίος χαρακτηρίζεται αντάξιος των έργων του πατέρα του στους στίχους 342 -343: *Πηλέως γὰρ ἄξια/πατρός τ' Ἀχιλλέως ἔργα δρῶν φανήσεται*) η τελική αναφορά παραλληλίζει τις μεταθανάτιες τιμές για τους δυο ήρωες, με αποτέλεσμα να ενισχύεται η εντύπωση ότι, όπως ο Αχιλλέας λαμβάνει ηρωικές τιμές στο Σίγειο, έτσι και ο Νεοπτόλεμος θα λαμβάνει τιμές στους Δελφούς. Αυτό, λοιπόν, λειτουργεί ενισχυτικά ως προς την άποψη ότι ο θάνατος του Νεοπτόλεμου θα γίνει το μέσο για να αποκτήσει τη δόξα που του αναλογεί. Με άλλα λόγια η λατρεία του Νεοπτόλεμου είναι ένδειξη ηρωικής διάστασης που κρίνεται, μάλιστα, ισάξια του Αχιλλέα.

---

¹³⁸ Στίχοι 1182 – 1885: Πηλέας: *εἶθε σ' ὑπ' Ἰλίῳ ἦναρε δαίμων/ Σιμοεντίδα παρ' ἀκτάν./ Χορός: οὕτως ἂν ὡς ἐκ τῶνδ' ἐτιμᾶτ' ἂν, γέρον,/θανών, τὸ σὸν δ' ἦν ὧδ' ἂν εὐτυχέστερον.*

¹³⁹ Για αυτό το θέμα βλ. Hedreen 1991.

α. Η *μῆνις* του Αχιλλέα και η *μανία* του Νεοπτόλεμου.

Ο υπαινιγμός ηρωολατρείας πατέρα και γιου στη λύση της τραγωδίας φαίνεται να μαρτυρά μια προσπάθεια ταύτισης των δυο προσώπων ως προς τον τρόπο που κέρδισαν την αθάνατη δόξα. Δύναται, μάλιστα, να ειπωθεί ότι η ιστορία του Νεοπτόλεμου είναι τρόπον τινά μια αναβίωση της ιστορίας του Αχιλλέα, όπως εξυμνήθηκε στο έπος. Η κοινή κατάληξη των ηρώων ως αποδεκτών λατρείας δεν είναι το μοναδικό στοιχείο που τους συνδέει. Το έπος και η *Ανδρομάχη* έχουν επιπροσθέτως κοινό σημείο έναρξης που αφορά πατέρα και γιο. Το ομηρικό κείμενο ξεκινά με τη *μῆνιδα* του Αχιλλέα,¹⁴⁰ την εκδικητική οργή που προέκυψε από την απώλεια τιμής λόγω προσβολής εκ μέρους του Αγαμέμνονα. Η *μανία*¹⁴¹ του Νεοπτόλεμου, η αιτία που τον στρέφει ενάντια στον θεό Απόλλωνα, αντιστοιχεί στο ίδιο συναίσθημα: είναι η εκδικητική οργή για την απώλεια τιμής που προέκυψε από τον θάνατό του πατέρα του. Κατά συνέπεια, τα δύο κείμενα φαίνεται να έχουν το ίδιο αντικείμενο: το έπος αφορά την εκδικητική οργή του Αχιλλέα και τον τρόπο με τον οποίο κινδύνευσε να χάσει το ατομικό του κλέος, καθώς προέβη σε πράξεις αντίθετες προς το συμφέρον της πολεμικής του κοινότητας. Ανάλογα η εκδικητική οργή είναι η κινητήρια δύναμη της πλοκής, καθώς αυτή ωθεί τα μέλη να προβούν σε πράξεις αντεκδίκησης πλήττοντας τα συμφέροντα του οίκου και υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα το ατομικό τους κλέος. Αν και η *μανία* του Νεοπτόλεμου δεν φαίνεται να σχετίζεται άμεσα με την έριδα, γίνεται αντιληπτό ότι απορρέει από εκείνο το ήθος που δρα ενάντια στις ανάγκες του οίκου. Κοντολογίς, η ανάγκη του Νεοπτόλεμου να προασπιστεί το ατομικό του κλέος, οδήγησε στην επιλογή μιας γυναίκας προβληματικής ηθικής, γεγονός που αποτέλεσε την έναρξη για όσα προέκυψαν στη

---

¹⁴⁰ Βλ. *Ιλ.Α.1-8*.

¹⁴¹ Αναφέρεται στην αρχή του προλόγου από την *Ανδρομάχη*. Στίχοι 51- 53: *Δελφῶν κατ' αἶαν, ἔνθα Λοξίαί δίκην/ δίδωσι μανίας, ἧι ποτ' εἰς Πυθῶ μολῶν/ ἤιτησε Φοῖβον πατρός οὔ κτείνει δίκην,*

συνέχεια. Σε συμβολικό, όμως, επίπεδο μπορεί να εξαχθεί μια ανάλογη επίδραση της *μανίας* με αυτή της επικής *μήνιδος*. Η πρώτη αποδίδει μια πνευματική ασθένεια¹⁴² που στην προκειμένη περίπτωση συσχετίζεται με τη νόσο που βασανίζει τους ήρωες. Με αυτόν τον τρόπο φαίνεται ότι η ασθένεια του Νεοπτόλεμου έχει επηρεάσει όλο τον οίκο, όπως ανάλογα η οργή του Αχιλλέα επηρέασε τους Αχαιούς.

Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι, αν και το έπος ασχολείται με τις αρνητικές επιπτώσεις της *μήνιδος* του Αχιλλέα, αυτό δεν σημαίνει ότι το συγκεκριμένο συναίσθημα εμφανίζεται να έχει εξολοκλήρου αρνητικό περιεχόμενο. Ο ομηρικός ήρωας όντως βγήκε εκτός πολεμικής κοινότητας στην εκδήλωση αυτού του συναισθήματος, αλλά παράλληλα μέσω αυτού σημειώθηκε η επανένταξή του. Ο θάνατος του Πάτροκλου έστρεψε τη *μήνιδα* του Αχιλλέα προς τον Έκτορα και τους Τρώες και τον ώθησε στην επιστροφή στη μάχη και στην εκπλήρωση της μοίρας, η οποία του επεφύλασσε αθάνατη δόξα. Το έπος, δημιούργημα προγενέστερης πολιτισμικής φάσεως, μαρτυρά ότι τέτοια συναισθήματα ήταν προέκταση του ηρωικού κύρους ανθρώπων που αναδείκνυαν την αξία τους στη μάχη. Αποτελούσαν, άλλωστε, φυσικά φαινόμενα λόγω της πεποίθησης ότι προέρχονται από τους θεούς και δεν συνοδεύονταν από ηθικές επικρίσεις. Αν το ομηρικό έπος εν μέρει επικρίνει τη συμπεριφορά του Αχιλλέα, οφείλεται στο γεγονός ότι η οργή του διήρησε περισσότερο από το αναμενόμενο.¹⁴³

---

¹⁴² Η *μανία* αποδίδει την πνευματική κατάσταση του ατόμου που χαρακτηρίζεται από ακραίες συναισθηματικές εκδηλώσεις. Εν προκειμένω αναφέρεται στην έγερση υπερβολικού θυμού που οδήγησε τον Νεοπτόλεμο σε άλογη συμπεριφορά διαπράττοντας ύβρη έναντι στο θεό. Αρχικώς τέτοιες συμπεριφορές θεωρούνταν θεόσταλτες, στη συνέχεια, όμως, θεωρήθηκαν ασθένειες της ψυχής που μπορούσαν να περιοριστούν με την πνευματική εγκράτεια. Βλ. Padel 1995, 157 -164 και Harris 2001, 339 -361

¹⁴³ Αυτό μπορεί εμφανές από τον Φοίνικα, ο οποίος εν μέρει δικαιολογεί τη συμπεριφορά του: *πρὶν δ' οὐ τι νεμεσητὸν κεχολῶσθαι. (Ιλ.9.523)*. Ωστόσο, σχολιάζεται αρνητικά από τον Οδυσσέα ότι η επιμονή του να μένει εκτός μάχης είναι έλλειψη *φιλότητος* προς τους συντρόφους του: *αὐτὰρ Ἀχιλλεὺ/ἄγγριον ἐν στήθεσσι θέτο μεγαλήτορα θυμὸν /σχέτλιος, οὐδὲ μετατρέπεται φιλότητος*

Αντιθέτως, η *Ανδρομάχη*, καρπός άλλων ιστορικών συμφραζομένων, δεν μπορεί να απηχεί τέτοιες αντιλήψεις. Το ορθολογικό πνεύμα λόγω της ανάπτυξης της φιλοσοφίας απομάκρυνε αυτά τα φαινόμενα από την θεοκεντρική τους ερμηνεία και τα συνέδεσε με τον ίδιο τον άνθρωπο. Παράλληλα, λόγω της ανάπτυξης του θεσμού της πόλης-κράτους τέτοιες ακραίες συναισθηματικές εκδηλώσεις θεωρήθηκαν ανασταλτικές για την κοινή ευημερία και την ομόνοια των πολιτών, θέμα που έγινε επιτακτικό λόγω της πολιτικής αστάθειας που σημειώθηκε μετά τους Περσικούς Πολέμους. Κατά συνέπεια, η συναισθηματική εγκράτεια μετατράπηκε σε πολιτική αρετή ζωτικής σημασίας για την ύπαρξη της πόλης. Η τραγωδία, ούσα στενά συνυφασμένη με τον θεσμό της πόλης, διερευνούσε συστηματικά το θέμα αυτό, προβάλλοντας τις συνέπειες της εκδήλωσης ακραίων συναισθημάτων, όπως της εκδικητικής οργής. Δεν κρίνεται τυχαίο, μάλιστα, ότι τέτοια πλοκή βασιζόταν συχνά σε διαμάχες μεταξύ μελών της ίδιας οικογένειας.¹⁴⁴ Το θέμα της διάρρηξης της *φιλίας*¹⁴⁵ αποτελεί αντανάκλαση των συνεπειών που προκύπτουν από τις εμφύλιες διαμάχες μεταξύ των πολιτών. Η *φιλία*, μάλιστα, στην κλασική Αθήνα είχε μετατραπεί σε δημοκρατική αρχή που προωθούσε την ομαλή συνύπαρξη μέσα από την αμοιβαία προσφορά και η επιβολή της ήταν πολύ περισσότερο ηθικό αίτημα. Η ανάπτυξη τέτοιων κοινωνικών αξιών θεωρούνταν ότι λειτουργεί επικουρικά για την επιβολή της έννομης τάξης. Εν προκειμένω η *Ανδρομάχη* ανάλογα εμπεριέχει μηνύματα που απευθύνονται στην πολιτική πραγματικότητα της εποχής του τραγικού. Σε μια εποχή που η πολιτική αστάθεια είχε γίνει ήδη αισθητή,¹⁴⁶ ο πολιτικός προβληματισμός ανθούσε ως προς τον τρόπο συνύπαρξης των πολιτών, των οποίων ο

ἐταίρων /τῆς ἧ μιν παρὰ νηυσὶν ἐτίομεν ἔξοχον ἄλλων/ νηλής. (Ιλ.9.628-632.) Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Harris 2001, 140-146.

¹⁴⁴ Για αυτό το θέμα βλ. Harris 2001, 157-200.

¹⁴⁵ Βλ. Lanni 2006, 25-26 και Smith 2011, 123

¹⁴⁶ Η χρονολόγηση της τραγωδίας κυμαίνεται από το 430 ως το 420 π.χ., στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου. Για θέματα χρονολογίας βλ. Stevens 1971, 15-21 και Lloyd 1994, 11-12. Βλ. επίσης Allan 2000, 149-160.

μόνος συνεκτικός δεσμός είναι η πόλη. Ο απώτερος λόγος είναι το γεγονός ότι ο θεσμός της πόλης αποδείχτηκε ανεπαρκής από μόνος του να συμβάλλει στη γενική ομόνοια, ιδίως σε περιόδους κρίσεως. Ο οίκος του Νεοπτόλεμου σε αυτήν την περίπτωση γίνεται μια μικρογραφία των ζητημάτων που απασχολούν τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα του τραγικού, καθώς στον ίδιο οίκο συνυπάρχουν δυο διαφορετικές οικογένειες χωρίς συγγενική σχέση. Ο μοναδικός δεσμός ένωσης των τελευταίων είναι η προσπάθεια επιβίωσης μέσα από τον οίκο των Αιακιδών, αλλά η προσπάθεια της μιας πλευράς λειτουργεί ανασταλτικά για την αντίπαλη πλευρά. Μια τέτοια πλοκή, της οποίας το βασικό χαρακτηριστικό είναι τα αντικρουόμενα συμφέροντα, είναι ενδεικτική για τις συνθήκες εκδήλωσης ακραίων συναισθημάτων που πλήττουν τη γενική συνοχή.

Κατά συνέπεια, αν ο Νεοπτόλεμος καταφέρνει να εξασφαλίσει το ενδεδειγμένο κλέος και την τιμή, ώστε να γίνει αποδέκτης λατρείας, είναι ένα θέμα που σχετίζεται σαφέστατα με την εξάλειψη του φαινομένου των συναισθηματικών ακροτήτων. Για την ανάδειξη αυτού του ρόλου του Νεοπτόλεμου κρίνεται αναγκαίο αρχικώς να συζητηθεί το φαινόμενο της εκδικητικής οργής, όπως προκύπτει από το κείμενο. Η αναφορά στη *μανία* του Νεοπτόλεμου σε αυτήν την περίπτωση συσχετίζεται απόλυτα με αυτό το θέμα, καθώς υπενθυμίζει τον κώδικα αξιών που βαραίνει τα μέλη μιας κοινότητας σε περίπτωση θανάτου στο πλαίσιο της ανταποδοτικότητας που χαρακτήριζε κυρίως την ομηρική κοινωνία. Ο ήρωας κινήθηκε ενάντια στον θεό για τον θάνατο του Αχιλλέα, καθώς ο φόνος ενός μέλους μιας κοινότητας δημιουργεί υποχρεώσεις στα υπόλοιπα μέλη λόγω των συνεκτικών δεσμών να εκδικηθούν για τον θάνατό του.¹⁴⁷ Η εκδικητική οργή σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να απευθυνθεί στον ίδιο τον αίτιο ή ακόμη και στα μέλη της δικής

---

¹⁴⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η σχετική αναφορά του Αίαντα στη ραψωδία Ι της Ιλιάδος.

του κοινότητας. Έτσι είναι δυνατόν να δημιουργηθούν εχθρικές σχέσεις λόγω αυτού του γεγονότος και να ξεκινήσει ένας κύκλος ανταποδοτικότητας με απρόβλεπτες συνέπειες.¹⁴⁸ Αξίζει να σημειωθεί, μάλιστα, ότι οι σχέσεις των τραγικών ηρώων, όπως φαίνεται, καταλήγουν ένας παράδοξος συνδυασμός *φιλίας*, αλλά και *έχθρας*. Μέσα από αυτό το ιδιαίτερο πλέγμα δεσμών φαίνεται ότι γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί και να προταθεί ένας τρόπος εξάλειψης της εκδικητικής οργής και της συνακόλουθης βίας.

β. Σχέσεις *φιλίας* και *έχθρας*

Όλοι οι ήρωες κατάγονται από κατεστραμμένους οίκους, απόρροια του Τρωικού Πολέμου. Για τον θάνατο αυτών που επηρέασε αρνητικά τον οίκο του κάθε ήρωα, ευθύνονται συγγενικά τους πρόσωπα.¹⁴⁹ Το πιο ενδεικτικό παράδειγμα ο Νεοπτόλεμος και η Ανδρομάχη, οι οποίοι συνδέονται λόγω του Μολοσσού με δεσμούς *φιλίας* και ταυτόχρονα η σχέση τους μπορεί να οριστεί και εχθρική· ο πατέρας του Νεοπτόλεμου, ο Αχιλλέας, σκότωσε τον Έκτορα, τον σύζυγο της Ανδρομάχης, η οποία με τη σειρά της λόγω του Έκτορα έχει συγγενικές σχέσεις με τον Πάρη, τον δολοφόνο του Αχιλλέα. Όμως, οι υπαίτιοι για τον θάνατο των δύο ομηρικών ηρώων (Αχιλλέα και Έκτορα) είναι διαφορετικοί: ο Νεοπτόλεμος στρέφεται ενάντια στον θεό και η Ανδρομάχη κατηγορεί την Ελένη. Προτάσσουν άρα την *φιλία* τους και στρέφουν αλλού την εχθρική τους. Αυτό μπορεί να υποδείξει ότι η *φιλία* γίνεται το μέσο καταπολέμησης και υπέρβασης της εκδικητικής οργής και των ακόλουθων αρνητικών συνεπειών.¹⁵⁰ Αυτή η διαπίστωση μπορεί, επίσης, να

---

¹⁴⁸ Seaford 2003, 61.

¹⁴⁹ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Belfiore 2000, 81-84.

¹⁵⁰ Seaford 2003, 155.

γίνει εμφανής από την εχθρική συμπεριφορά του Μενελάου και της Ερμιόνης ενάντια στην Ανδρομάχη και στον Μολοσσό. Ο αρχικός υπαίτιος είναι ο Νεοπτόλεμος, καθώς αυτός απέρριψε την Ερμιόνη για μια κατώτερη γυναίκα, γεγονός που επισημαίνεται από την Ανδρομάχη. Η τελευταία απορεί για ποιο λόγο οι θύτες της στρέφονται εναντίον της, ενώ ο αρχικός υπαίτιος είναι άλλος (στ. 391-392: *καίτ' ἔμ', οὐ κεῖνον κτενεῖς, / τὸν αἴτιον τῶνδ', ἀλλὰ τὴν ἀρχὴν ἀφείς / πρὸς τὴν τελευτὴν ὑστέραν οὗσαν φέρη;*). Ο λόγος για άλλη μια φορά οφείλεται στο γεγονός ότι η Ερμιόνη και ο Μενέλαος συνδέονται με τον Νεοπτόλεμο με δεσμούς *φιλίας*. Μεταξύ των *φίλων*, μάλιστα, υπάρχει το αίσθημα της *αἰδοῦς*, που αποτρέπει την εχθρική συμπεριφορά.¹⁵¹ Έτσι, στην υβριστική συμπεριφορά του Πηλέα ο Μενέλαος δεν προβαίνει σε ενέργειες αντεκδίκησης λόγω *αἰδοῦς*, σύμφωνα με τα λεγόμενα της Ερμιόνης στον Ορέστη.¹⁵²

Η *φιλία* φαίνεται να λειτουργεί ανασταλτικά ως προς την έγερση εχθρικών συναισθημάτων, ωστόσο δεν δύναται να καταστείλει την εκδικητικότητα. Αντιθέτως, βρίσκει αποδέκτες με τους οποίους ο εκδικητής δεν έχει συγγενικούς δεσμούς. Για αυτόν τον λόγο η εκδικητική οργή των Ατρείδων στρέφεται ενάντια στην Ανδρομάχη και στον γιο της. Όμως, η ματαίωση της εκδικητικής πράξης στρέφει τις ευθύνες στον ίδιο τον Νεοπτόλεμο, από τον οποίο ο Μενέλαος απαιτεί να πράξει ανάλογα. Μια τέτοια απαίτηση οφείλεται στην συγγενική τους σχέση που στο πλαίσιο του ισχύοντος ηθικού κώδικα ορίζει να έχουν κοινή συμπεριφορά προς τους εχθρούς. Έτσι, η μη ικανοποίηση του αιτήματος ισοδυναμεί με πρόκληση βλάβης σε *φίλο* και συνιστά διάρρηξη *φιλίας*,¹⁵³ που επιτρέπει στον Μενέλαο να στρέψει την εκδικητική

---

¹⁵¹ Belfiore 2000, 7

¹⁵² Στίχοι 917-918: Ορέστης : *κάπειτα τοῦ γέροντος ἡσσήθη χερί;*/Ερμιόνη: *αἰδοῖ γε· καί μ' ἔρημον οὔχεται λιπών.*

¹⁵³ Belfiore 2000, 81.

του οργή εναντίον του οίκου των Αιακιδών.¹⁵⁴ Το θέμα της εκδικητικής οργής έχει μεγαλύτερες προεκτάσεις, καθώς μετατρέπεται σε φαύλο κύκλο. Ακόμη και αν επέλθει ικανοποίηση με τον θάνατο του αδικούντος, αυτό θα ωθήσει την οικογένειά του να εκδικηθεί αντίστοιχα. Όταν ο Ορέστης εκδικείται με θάνατο τον Νεοπτόλεμο, καλλιεργείται η υπόνοια ότι ο Πηλέας θα εκδικηθεί αντίστοιχα. (στ. 1079-1080: *ἄκουσον, εἰ καὶ σοῖς φίλοις ἀμυναθεῖν*¹⁵⁵ / *χρήζεις, τὸ πραχθέν, σὸν κατορθώσας δέμας*). Αυτό σημαίνει, βέβαια, ότι θα το πράξει ο Μολοσσός, γιατί ο Πηλέας λόγω ηλικίας δεν είναι σε θέση. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο ο Μενέλαος προτιμά να σκοτώσει τον Μολοσσό, αν και είναι αναίτιος για όσα συμβαίνουν,¹⁵⁶ για να αποκλείσει την πιθανότητα μελλοντικής αντεκδίκησης. Για αυτόν τον λόγο ισχυρίζεται ότι είναι *ἀνοία* να αφήνεις τα παιδιά των εχθρών ζωντανά (στ. 519-522: *καὶ γὰρ ἀνοία/ μεγάλη λείπειν ἐχθροὺς ἐχθρῶν,/ ἐξὸν κτείνειν/ καὶ φόβον οἴκων ἀφελέσθαι*).

γ. Το τέλος της εκδικητικής οργής και το κλέος του Νεοπτόλεμου.

Το κείμενο αναδεικνύει την αναγκαιότητα της *φιλίας* για την αποτροπή εχθρικής συμπεριφοράς, της βίας και της διαιώνισης ενός φαύλου κύκλου. Απαραίτητη, όμως, προϋπόθεση η σωφροσύνη και η σοφία, ώστε να επιλέγεται ο συμβιβασμός για τις ανάγκες του γενικού συμφέροντος και μέσω αυτού να διατηρούνται οι σχέσεις *φιλίας*. Η Ανδρομάχη απέδειξε ότι είναι πρότυπο τέτοιας

---

¹⁵⁴ Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση του Πηλέα. Η απόπειρα θανάτωσης του μοναδικού διαδόχου του οίκου συνιστά ανάλογη διάρρηξη *φιλίας*. Αυτό το γεγονός επιτρέπει στον Πηλέα να εκδικηθεί τους Ατρείδες.

¹⁵⁵ Το *ἀμύνειν* με δοτική σημαίνει υπερασπίζομαι. Για νεκρούς, όμως, η βοήθεια παίρνει τη σημασία εκδίκησης. Το *σοῖς φίλοις* εδώ είναι γενικευτικός πληθυντικός που αναφέρεται στον Νεοπτόλεμο. Βλ. Stevens 1971, 222.

¹⁵⁶ Στίχοι 497-500: *τλήμον δέ σὺ παῖ, / μητρὸς λεχέων ὃς ὑπερθνήσκεις / οὐδὲν μετέχων / οὐδ' αἴτιος ὢν βασιλεῦσιν*.

συμπεριφοράς και για αυτό θα καταστεί πρόγονος της λαμπρής γενιάς των Μολοσσών. Ο Πηλέας κρίνεται ανεπαρκής λόγω ηλικίας¹⁵⁷ και οι Ατρείδες εντελώς ακατάλληλοι λόγω ήθους. Η έλλειψη, λοιπόν, του κατάλληλου ήθους γίνεται η αιτία, ώστε το φαινόμενο της εκδικητικής οργής να πάρει μεγάλες διαστάσεις ακόμη και σε επίπεδο πόλης.

Το ενδεχόμενο να μεταφερθεί η κρίση του οίκου του Νεοπτόλεμου σε επίπεδο πόλης λειτουργεί συνεκτικά ως προς τη σύνδεση του μυθικού παρελθόντος με το παρόν του κοινού του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο επικείμενος κίνδυνος αφορά μια πόλη,¹⁵⁸ και η ρητή αναφορά σε *πόλιν* (ακόμη και αν σε επίπεδο μύθου έχει βασιλικό καθεστώς) καλλιεργεί την δημιουργία συνειρμικού συσχετισμού με τις σύγχρονες του τραγικού πολιτικές συνθήκες. Αυτό είναι σε θέση να υποδεικνύει ότι η συμβολή του Νεοπτόλεμου στη λύση της κρίσεως είναι πολιτικής φύσεως. Το ηρωικό του κλέος που απορρέει από τη συμβολή του στον τερματισμό της αντεκδίκησης, διαμορφώνεται βάσει των θεσμών που διέπουν την πόλη-κράτος. Σε αυτό το πολιτικό φαινόμενο, η θρησκεία έχει ιεραρχική θέση και κατά συνέπεια ο Νεοπτόλεμος αναδεικνύεται ήρωας μέσα σε ένα θρησκευτικό πλαίσιο, όπως άλλωστε θα ταίριαζε στον αποδέκτη λατρείας.

Η παρουσίαση της *μανίας* ως νόσου εν μέρει οφείλεται στη αρχαία ελληνική πεποίθηση ότι μπορεί να λειτουργήσει επιδημικά, όπως η ασθένεια.¹⁵⁹ Σε συμβολικό επίπεδο, όμως, συσχετίζεται με τη λειτουργία της ηρωολατρείας. Αποδέκτες λατρείας γίνονταν ήρωες λόγω της προσφοράς τους στο σύνολο και πολύ συχνά οι λατρευτικές

---

¹⁵⁷ Η *όξυθυμία* ωθεί τον Πηλέα σε απειλές αντεκδίκησης έναντι του Μενελάου. Σύμφωνα με τα σχόλια του Χορού η γηραιή του ηλικία τον κάνει ασυγκράτητο σε θέματα θυμού. Στίχοι 728 -729: *άνειμένον τι χρήμα πρεσβυτών γένος/ και δυσφύλακτον όξυθυμίας ύπο.*

¹⁵⁸ Ο Πηλέας στο άκουσμα του θανάτου του Νεοπτόλεμου, γνωρίζει πλέον ότι η γενιά του έχει χαθεί. Για τον Πηλέα το γεγονός αυτό ισοδυναμεί με το τέλος της πόλης της Φθίας, στην οποία βασιλεύει: στ. 1222 -1223: *ούκέτ' εἴμ', οἴμοι, πόλις,/σκῆπτρά τ' ἐρρέτω τάδε*

¹⁵⁹ Seaford 2003, 65- 66.

πρακτικές προς τιμήν τους είχαν ιαματικό περιεχόμενο και αποσκοπούσαν στην υγεία της κοινότητας.¹⁶⁰ Συνεπώς, η χρήση ιατρικών όρων ήταν κοινός τόπος σε θρησκευτικές τελετές τέτοιους είδους, καθώς έπαιρναν τη μορφή θεραπείας και εξαγνισμού του κακού που πλήττει τη συνοχή του συνόλου.¹⁶¹ Υπό αυτήν την προοπτική οι τελικές επικήδειες τιμές του Νεοπτόλεμου φαίνεται να είναι απόρροια της θεραπευτικής δράσης του έναντι της εκδικητικής οργής. Πιο συγκεκριμένα, η νόσος, η εκδικητική οργή, παρουσιάζεται να κερδίζει έδαφος, γεγονός που φαίνεται δια του αποτελέσματος, καθώς προκαλείται το ενδεχόμενο του πολέμου. Ο θάνατος του Νεοπτόλεμου απέκλεισε αυτήν την πιθανότητα, που σημαίνει ότι λειτούργησε ιαματικά για τις συνέπειες της νόσου. Παράλληλα, σημειώνεται και συμβολικός εξαγνισμός για την ολική εξάλειψη αυτού του φαινομένου. Οι Ατρείδες είναι προσωποποίηση της ασθένειας και ιδίως η Ερμιόνη που αποκαλείται το *κακόν* για τον οποίο δεν έχει βρεθεί *φάρμακον*.¹⁶² Ως *φάρμακον*, λοιπόν, λειτουργεί ο θάνατος του Νεοπτόλεμου. Μέσω αυτού επιτυγχάνεται η λύση του γάμου του με την Ερμιόνη, που επισφραγίζει τη φυγή της. Αυτό συμβολικά αναπαριστά ένα είδος αποπομπής του κακού. Η θυσία σε τέτοιες θρησκευτικές τελετές ήταν συχνό φαινόμενο, γεγονός που υφίσταται και στην συγκεκριμένη περίπτωση.¹⁶³ Ο Νεοπτόλεμος επισκέπτεται τους Δελφούς με απώτερο στόχο την ευλαβική θυσία στον θεό Απόλλωνα και καταλήγει ο ίδιος να γίνει το θυσιαστήριο θύμα.¹⁶⁴ Μια τέτοια πρακτική αποσκοπεί στην έμφαση

---

¹⁶⁰ Parker 2005, 240.

¹⁶¹ Parker 1996, 212.

¹⁶² Στίχοι 272 -273: *οὐδεὶς γυναικὸς φάρμακ' ἐξηύρηκέ πω/ [κακῆς· τοσοῦτόν ἐσμεν ἀνθρώποις κακόν].*

¹⁶³ Burkert 1998, 103. Για μια διεξοδική ανάλυση πάνω στο θέμα των αρχαίων ελληνικών τελετών εξαγνισμού βλ. Burkert 1983.

¹⁶⁴ Στην περιγραφή του αγγέλου υπάρχουν λέξεις, που παραπέμπουν σε μοτίβο θυσίας (στ. 1100, 1113, 1117, 1123, 1128, 1137, 1156). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Burkert 1972, 119 και Allan 2000, 245. Βλ. επίσης Heinrichs 2000, 177 υπ.14 και 184; Seaford 2003, 77.

του μεγέθους της συνεισφοράς του, καθώς γίνεται το ιαματικό μέσο με το οποίο ο θεός επιφέρει τη θεραπεία για την κοινή ευημερία.¹⁶⁵

Ωστόσο, ως μέσο καταπολέμηση της εκδικητικής οργής ο Νεοπτόλεμος παρουσιάζεται με τον ρόλο που του αρμόζει για να επιτύχει το ηρωικό του κλέος. Η περιγραφή του αγγέλου αναδεικνύει την ίδια πολεμική αριστεία, που επέδειξε ο πατέρας του στον Τρωικό Πόλεμο. Αυτήν την φορά, όμως, η δική του αριστεία έχει να κάνει με τον κώδικα αξιών του θεσμού της πόλης- κράτους. Ο χαρακτηρισμός του ως δεινού οπλίτη (στίχος 1123: *γοργός όπλίτης*) και η περιγραφή των πολεμικών κινήσεων που παραπέμπουν στον πυρρήχιο χορό (στ. 1135-1136: *δεινὰς δ' ἂν εἶδες πυρρήχας φρουρουμένου/ βέλεμνα παιδός*) αναδεικνύουν το πολεμικό πρότυπο της κλασικής Αθήνας.¹⁶⁶ Η φάλαγγα των οπλιτών αποτελούσε ένα σημαντικό στρατιωτικό σώμα της Αθήνας, δείγμα της δημοκρατικής ιδεολογίας που θέλει τον οπλίτη να κερδίζει την αξία του μέσα από τη συλλογικότητα. Παράλληλα, ο πυρρήχιος χορός αποτελούσε μέρος της πολεμικής εξάσκησης των Αθηναίων εφήβων για την μελλοντική ένταξή τους στο σώμα των οπλιτών. Θεωρούνταν πολεμικός χορός, που καλλιεργούσε αξίες, όπως πειθαρχία, ευψυχία και εγκράτεια. Λόγω του τελευταίου, μάλιστα, συντελούσε κυρίως στην ενίσχυση πολεμικών τεχνικών αυτοάμυνας.¹⁶⁷ Τα χαρακτηριστικά αυτά απαντούν στο πρόσωπο του Νεοπτόλεμου μέσω της περιγραφής του αγγέλου. Ο άλλοτε επιθετικός ήρωας, που στην πρώτη του επίσκεψη στους Δελφούς είχε εκδικητικούς σκοπούς, εν προκειμένω εμφανίζεται ως

---

¹⁶⁵ Αποτελεί συνηθισμένη τακτική στις τραγωδίες του Ευριπίδη η λύση της τραγωδίας με μοτίβο θυσίας. Στην περίπτωση ανθρωποθυσίας οι θάνατοι αυτοί παρουσιάζονται οικειοθελείς. Η επιθυμία του Νεοπτόλεμου να υποστεί τις συνέπειες των πράξεών του έναντι του θεού, ίσως να είναι το ανάλογο ενός οικειοθελούς θανάτου. Βλ. Mikalson 1991, 138 και Seaford 2003, 138.

¹⁶⁶ Ο χειρισμός της ασπίδας (στίχος 1131: *έκεῖσε κάκεῖσ' άσπίδ' έκτείνων χερί.*) και το τρωικό πήδημα (στίχος 1139: *τὸ Τρωϊκὸν πήδημα πηδήσας*) έχουν θεωρηθεί, σύμφωνα με μελέτες, χαρακτηριστικά στοιχεία του Πυρρήχιου. Για αυτό το θέμα βλ. Borthwick 1967, 20 και Cairns 2012, 33-35.

¹⁶⁷ Hesk 2006, 25-29 και Zarifi 2009, 239.

ευσεβής προσκυνητής.¹⁶⁸ Ακόμη και στο πλαίσιο έναρξης της επίθεσης¹⁶⁹ ο ίδιος δεν έχει επιθετικό χαρακτήρα, καθώς προσπαθεί να αμυνθεί με τη χρήση της ασπίδας. (στ. 1130-1131: *προύτεινε τεύχη κάφυλάσσειτ' έμβολάς/ έκεισε κάκεισ' άσπίδ' έκτείων χερί.*) Αν και βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, καταφέρνει με τους κατάλληλους ελιγμούς να ξεφύγει και να αναγκάσει τους θύτες του να τραπούν σε φυγή. Ειδικώς οι στ. 1139- 1141 (*τò Τρωικόν πήδημα πηδήσας ποδοῖν/ χωρεῖ πρòς αὐτούς: οἱ δ' ὅπως πελειάδες/ ἱέρακ' ἰδοῦσαι πρòς φυγὴν ἐνώτισαν*) παραπέμπουν σε ομηρικού τύπου μονομαχία. Ο Νεοπτόλεμος αποδεικνύεται ανίκητος και η ηρωική του διάσταση ενισχύεται με την επέμβαση του Απόλλωνα. Ο θάνατός του επέρχεται μονάχα με τη συμβολή του θεού (στ. 1145-1152), πράγμα που παραπέμπει και πάλι στο έπος, στο οποίο, όπως γνωρίζουμε ο θάνατος των μεγάλων ηρώων απαιτεί τη σύμπραξη θεών και ανθρώπων: χαρακτηριστικό παράδειγμα ο θάνατος του Πατρόκλου (ραψωδία Π, στ. 800 κ.ε.), ο οποίος συντελέστηκε με τη καθοριστική συμβολή του Απόλλωνα, ενώ ο Έκτορας απλώς συμμετείχε.

Άρα, με βάση τα παραπάνω αποδεικνύεται ότι ο ήρωας έχει κερδίσει το κλέος, που απορρέει από τον ένδοξο θάνατο. Αποτελεί μάλιστα ένα συνδυασμό ομηρικού και κλασικού ιδεώδους του *καλού θανάτου*: βάσει ομηρικού κώδικα αξιών ο ήρωας αποζητούσε τον θάνατο από έναν ισότιμο αντίπαλο (στην περίπτωση εξεχόντων ηρώων ανώτερος μπορούσε να είναι μόνον ένας θεός), ενώ το κλασικό πρότυπο θεωρούσε ένδοξο θάνατο αυτόν που γίνεται εν μέσω ομάδος (οπλιτικής φάλαγγας) και για χάρη του κοινωνικού συνόλου, γεγονός που αποτελούσε δείγμα του ιδανικού

---

¹⁶⁸ Η δράση του στον ιερό των Δελφών πριν την επίθεση είναι η τυπική συμπεριφορά κάθε ευσεβούς προσκυνητή που αποσκοπεί στην επικοινωνία με τον θεό μέσω της θυσίας. Βλ. στίχους 1100 -1113 και Stevens 1971, 226.

¹⁶⁹ Η επίθεση γίνεται με τη μορφή ενέδρας ενάντια στον Νεοπτόλεμο, τη στιγμή που προσευχόταν στον θεό. Στίχοι 1117 -1120: *χὼ μὲν κατ' ὄμμα στὰς προσεύχεται θεῶι·/οἱ δ' ὄξυθήκτοις φασγάνοις ὠπλισμένοι/ κεντοῦσ' ἀτευχῆ παῖδ' Ἀχιλλέως λάθραι.*

πολίτη.¹⁷⁰ Πολέμιος, λοιπόν, της εκδικητικής οργής, ο Νεοπτόλεμος αναδεικνύεται σε σύμβολο προστασίας του κοινωνικού συνόλου με την εικόνα του δεινού πολεμιστή. Η ηρωική του φύση είναι ισάξια του Αχιλλέα, αλλά συγκλίνει με τα πρότυπα της κλασικής Αθήνας.

Η σύνθετη αυτή διάσταση στην ηρωική προσωπικότητα του Νεοπτόλεμου αναδεικνύεται προς το τέλος του δράματος, αφού έχουν εκτυλιχθεί τα γεγονότα στο παλάτι και έχει ολοκληρώσει ο αγγελιοφόρος την αγγελική του ρήση, η οποία επισφραγίζει τη σύνθετη πολεμική αρετή του Νεοπτόλεμου. Με την ολοκλήρωση αυτή ο ρόλος του Νεοπτόλεμου αναδεικνύεται σε στοιχείο αποφασιστικής σημασίας και πολύσημου περιεχόμενου. Με την εμφάνιση της Θέτιδας από μηχανής και την ανακοίνωση των εντάφιων τιμών για τον ήρωα στους Δελφούς ενισχύεται και εμπεδώνεται η αίσθηση ότι ο θάνατός του συνέβαλε στην θετική κατεύθυνση της εκτόνωσης της κρίσεως και της αποκατάστασης των πραγμάτων. Μέσα σε αυτό το κλίμα – και με δεδομένο ότι η λατρεία του Νεοπτόλεμου ήταν γεγονός τα κλασικά χρόνια – η πρόρρηση της Θέτιδας μπορούσε κάλλιστα να εκληφθεί ως προοικονομία *λατρευτικών τιμών*. Αμέσως μετά την αναφορά στην ταφή του Νεοπτόλεμου (στ. 1239-1240) γίνεται μνεία στο σημείο ταφής του Αχιλλέα (στ. 1260-1262), πράγμα που και πάλι θα παρέπεμπε στην λατρευτική πραγματικότητα του 5^{ου} αιώνα. Και οι δυο ήρωες (Αχιλλέας - Νεοπτόλεμος) αξιώνονται τιμών, όμως για τον Νεοπτόλεμο ο Ευριπίδης στοιχειοθετεί δραματικά μια πορεία σύγκλισης και ένα μοντέλο ηρωισμού που υπερβαίνει το ομηρικό πλαίσιο και συνομιλεί έντονα με την εποχή του τραγικού.

---

¹⁷⁰ Loraux 1986, 98 και Arrington 2015, 109.

Επιλογικά συμπεράσματα

Η επικέντρωση της φιλολογικής έρευνας σε ζητήματα δομής της *Ανδρομάχης* και μάλιστα στη διαίρεσή της σε δύο ή τρία μέρη υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας για τη βαθύτερη κατανόηση της εν λόγω τραγωδίας. Ο κατακερματισμός της οδηγούσε στην τμηματική ανάλυση κυρίως, με αποτέλεσμα να υποβαθμίζεται η ανάγκη συνολικότερης θεώρησης της δράσης. Η συγκεκριμένη προβληματική αποτέλεσε εν μέρει την αφορμή για τη παρούσα εργασία, καθώς απώτερος στόχος της ήταν η απόπειρα για μια ερμηνευτική επισκόπηση της όλης δράσεως της *Ανδρομάχης*. Βάσει των όσων συζητηθήκαν προηγουμένως προκύπτει ότι εν αντιθέσει προς την τριμερή δομή που θέλει τον κάθε ήρωα ξεχωριστά να βιώνει μια περιπέτεια, είναι δυνατόν να εντοπιστεί μια λογική αλληλουχία στα γεγονότα και μία συνολική κατάσταση που αφορά τον οίκο του Νεοπτόλεμου, κατάσταση η οποία βαθμιαία φαίνεται να κυοφορεί χειρότερες εξελίξεις. Η ερωτική αντιζηλία δυο γυναικών καταλήγει ζήτημα δύο οίκων και δυνητικώς ζήτημα δυο πόλεων, καθώς υπάρχει το ενδεχόμενο του πολέμου. Η σχέση του Νεοπτόλεμου με αυτήν την κατάσταση κρίθηκε στενή και ουσιώδης. Αν και είναι ήρωας με μηδενική δράση στο πλαίσιο της πλοκής της τραγωδίας, είναι αυτός που θέτει σε κίνηση την εξέλιξη των πραγμάτων και αυτός που οδηγεί στην έκβαση με τις λιγότερες αρνητικές συνέπειες μέσω του θανάτου του.

Ωστόσο, το προαναφερθέν ζήτημα θα παρέμενε ημιτελές χωρίς την ανάλυση αλληλένδετων ζητημάτων, όπως η εικόνα των θεών στην *Ανδρομάχη*. Πρωτίστως, η ανάδειξη του Νεοπτόλεμου ως του κατά βάση υπαίτιου για όσα συμβαίνουν, προέκυψε μέσα από μια σταδιακή πορεία κατά την οποία υπήρχε η αρχική εντύπωση της θεϊκής ευθύνης στις ανθρώπινες συμφορές. Η συγκεκριμένη επιλογή φαίνεται να

είναι μέρος μιας γενικότερης τακτικής του Ευριπίδη να παρουσιάσει τους θεούς αμφίσημα, γεγονός που δεν ανατρέπεται εντελώς μέχρι και το τέλος του δράματος. Αν και αποκαλύπτεται η ανθρώπινη ευθύνη στα πάθη των ηρώων, αυτό που προβάλλει είναι ο θάνατος του Νεοπτόλεμου με τη συμβολή του θεού Απόλλωνα. Οι ίδιοι οι ήρωες αποδοκιμάζουν τη συγκεκριμένη πράξη και τη χαρακτηρίζουν προϊόν θεϊκής εκδίκησης. Τα δεδομένα, όμως, της πλοκής επιτρέπουν (όπως είδαμε στην ανάλυση) την ανάδειξη μιας διαφορετικής εκδοχής, σύμφωνα με την οποία το σκληρό τίμημα ενός βίαιου θανάτου φαίνεται να υπηρετεί μακροπρόθεσμες εξελίξεις με θετικές συνέπειες. Η προφητεία της Θέτιδος για την ίδρυση της λαμπρής δυναστείας των Μολοσσών αναδεικνύει του λόγου το αληθές, καθώς ο θάνατος του Νεοπτόλεμου συνετέλεσε στη σωτηρία του γιου του, ώστε να ζήσει και να πραγματοποιήσει το θέλημα της μοίρας. Η κυριότερη, όμως, συνέπεια είναι ότι ανετράπη ένας φαύλος κύκλος αίματος. Το ενδεχόμενο αυτό διαφάνηκε, όπως είδαμε, από τη σύνδεση του τρωικού παρελθόντος με την κατάσταση που επικρατεί στον οίκο του Νεοπτόλεμου. Στο πλαίσιο της *Ανδρομάχης* μεγάλο μέρος της ευθύνης για την τρωική εκστρατεία αποδόθηκε στην αστάθεια του οίκου του Μενελάου. Κατ' ανάλογο τρόπο η έριδα στον οίκο του Νεοπτόλεμου (που έχει συνδεθεί μέσω γάμου με τον οίκο του Ατρείδη) ενδέχεται (και προβλέπεται) να προκαλέσει ανάλογα αποτελέσματα. Και πάλι ο θάνατος του ήρωα αποτρέπει τη βίαιη κατάληξη.

Επιπλέον, η αναβίωση του τρωικού παρελθόντος στο πλαίσιο της πλοκής της *Ανδρομάχης* υπηρετεί έναν ακόμη σημαντικό λόγο: δίνει απάντηση ως σε ένα βαθμό στο ερώτημα του αγγελιοφόρου για τα απώτερα κίνητρα του θανάτου του Νεοπτόλεμου από τον θεό Απόλλωνα. Αν και το συγκεκριμένο ερώτημα παραμένει αναπάντητο από τον πλέον αρμόδιο που είναι σε θέση να απαντήσει, δηλαδή την θεά Θέτιδα, το τρωικό παρελθόν λειτούργησε ως γνώμονας για τις εξελίξεις και για την

πορεία της κατάστασης στον οίκο του Νεοπτόλεμου, γεγονός που προμήνυε αρνητικές εξελίξεις, τις οποίες ανέστειλε ο θάνατος του ήρωα. Κατά συνέπεια, αυτή η πλευρά του θανάτου αποτελεί ένα δεδομένο που επιτρέπει την υπόθεση ότι αιώτερος στόχος του τραγικού δεν είναι κατ' ανάγκη η επίθεση στο θεϊκό στοιχείο, αλλά η ανάδειξη μιας πτυχής θεϊκής δράσεως, η οποία δεν στρέφεται υστερόβουλα ενάντια στους θνητούς.

Η ύπαρξη της θετικής πλευράς του θανάτου του Νεοπτόλεμου θα μπορούσε ενδεχομένως να λειτουργήσει αιτιολογικά για τη μετά θάνατον αποκατάσταση του ήρωα και την τιμητική ταφή του στους Δελφούς βάσει των οδηγιών της Θέτιδας στην έξοδο. Σε κάθε περίπτωση, θα μπορούσε να λειτουργήσει ενισχυτικά για την ερμηνεία της συγκεκριμένης οδηγίας ως πρόρρησης της ηρωολατρίας, που ήταν θεσπισμένη τα ιστορικά χρόνια για τον Νεοπτόλεμο. Άλλωστε, η πλοκής της *Ανδρομάχης*, όπως είδαμε, είναι επιτυχής στην ανάδειξη στοιχείων, ενδεικτικών της απαιτούμενης ηρωικής διάστασης ενός αποδέκτη λατρίας. Συντελεστικοί παράγοντες στον εντοπισμό τέτοιων στοιχείων αποτέλεσαν οι αγώνες λόγων των ηρώων, από τους οποίους τμηματικά προέκυψε το πρότυπο του ήρωα που ανταποκρίνεται στις προϋποθέσεις και στα κριτήρια της εποχής του τραγικού. Δεν κρίνεται, επομένως, τυχαίο, το γεγονός ότι οι στιχομυθίες των ηρώων ανέδειξαν ότι τα βαθύτερα αίτια των όσων συνέβησαν, οφείλονται σε πράξεις αντίθετες προς το συμφέρον του οίκου του Νεοπτόλεμου. Η εξυπηρέτηση του ατομικού συμφέροντος απέναντι στο γενικό καλό αποτελεί, σαφέστατα, μια προβληματική που αφορά την παραγμένη πολιτική πραγματικότητα του Ευριπίδη. Στον αντίποδα του ατομικού συμφέροντος τοποθετείται ο βίαιος θάνατος του ήρωα, ο οποίος παραδόξως λειτουργεί θετικά ως προς τη γενικότερη – και μακροπρόθεσμη – ευημερία. Το γεγονός αυτό συνάδει με τις διαστάσεις που έλαβε η ηρωολατρεία στα πλαίσια της

πόλης-κράτους, καθώς η απόδοση τέτοιων λατρευτικών τιμών ήταν πάντοτε αποτέλεσμα της προσφοράς του ήρωα στην κοινότητα. Εν ολίγοις, το ηρωικό κλέος του Νεοπτόλεμου σχετίζεται με αξίες που καλλιεργούνται στο πλαίσιο της πόλης-κράτους, ένα γεγονός που γίνεται ακόμη πιο ξεκάθαρο από τον τρόπο θανάτου του ήρωα: βάσει της περιγραφής του αυτόπτη μάρτυρα (και αγγελιοφόρου της είδησης του θανάτου) η γενναία προσπάθεια του Νεοπτόλεμου να αποφύγει τους θύτες του έχει όχι μόνον επικές διαστάσεις, αλλά ανακαλεί και το πρότυπο πολεμιστή, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τα ιδεώδη της κλασικής Αθήνας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Οι συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθούν το σύστημα του *L'Annee Philologique*.

Adkins, A.W.H. 1982. 'Values, Goals, and Emotions in the Iliad.' *CPh* 77 (4): 292-326

Allan, W. 2000. *The Andromache and Euripidean Tragedy*. Oxford

Allen, D. S. 2000. *The World of Prometheus: The Politics of Punishing in Democratic Athens*. Princeton.

Alwin, A. T. 2015. *Enmity and Feuding in Classical Athens*. Austin

Arrington, N. T. *Ashes, Images, and Memories: The Presence of the War Dead in Fifth-century Athens*. Oxford.

Belfiore, E. S. 2000. *Murder Among Friends: Violation of Philia in Greek Tragedy*. New York.

Borthwick, E. K. 1967. 'Trojan Leap and Pyrrhic Dance in Euripides' *Andromache* 1129-41.' *JHS* 87: 18-23

Boulter, P. N. 1996. "'Sophia" and "Sophrosyne" in Euripides' "Andromache".' *Phoenix* 20 (1): 51-58

Burkert, W. 1972. *Homo Necans: The Anthropology of Ancient Greek Ritual and Myth*. Μετάφραση σε αγγλικά Bing P. Berkeley.

_____ 1983. *Miasma: Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford.

_____ 1996. *Creation of The Sacred: Tracks of Biology in Early Religions*. Cambridge, Mass.

Burnett, A. P. 1971. *Catastrophe Survived: Euripides' Plays of Mixed Reversal*. Oxford.

Cairns, F. 2012. 'Pyrrhic Dancing and Politics in Euripides' *Andromache*.' *QUCC* 100 (1): 31-47.

Conacher, D. J. 1967. *Euripidean Drama: Myth, Theme and Structure*. Toronto.

Currie, B. 2005. *Pindar and the Cults of Heroes*. Oxford.

Diggle, J. 1981. *Euripidis Fabulae* (τόμος 1). New York.

- Dodds, E. R. 1951. *The Greeks and The Irrational*. Berkeley.
- Dunn, F. M. 1996. *Tragedy's End: Closure and Innovation in Euripidean Drama*. Oxford.
- Farnell, L. R. 2010. *The Cults of the Greek States* (τόμος 4). Αναθ. Εκδ. από C.U.P. Cambridge.
- Fletcher, J. 2017. 'Euripides and Religion.' Στο McClure K. L. (επιμ.), *A Companion to Euripides*. U.K.
- Friedrich, W. H. 1954. *Euripides und Diphilos. Zur Dramaturgie der Spätformen* (Zetemata 5). München.
- Gould, J. 1973. 'HIKETEIA'. *JHS* 93: 74-103
- Hall, E. 1989. *Inventing the Barbarian*. Oxford.
- Harris, W. V. 2001. *Restraining Rage: The Ideology of Anger Control in Classical Antiquity*. Cambridge.
- Hedreen, G. 1991. 'The Cult of Achilles in the Euxine.' *Hesperia* 60 (3): 313-330.
- Heinrichs, A. 2000. 'Drama and Dromena: Bloodshed, Violence, and Sacrificial Metaphor in Euripides.' *HSPH* 100: 173-188.
- Hesk, J. 2006. *Deception and Democracy in Classical Athens*. Cambridge.
- Kearns, E. 2004. 'The Gods in the Homeric Epics.' Στο Fowler R. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Homer*. Cambridge.
- Konstan, D. 2010. *Before Forgiveness: The Origins of a Moral Idea*. Cambridge.
- _____ 2012. 'Assuaging Range: Remorse, Repentance and Forgiveness in the Classical World.' Στο Griswold C.L. & Konstan D. (επιμ.), *Ancient Forgiveness*. Cambridge.
- Kovacs, P. D. 1980. *The Andromache of Euripides: An Interpretation* (American Classical studies 6). Chico, CA.
- _____ 1987. *The Heroic Muse: Studies in the Hippolytus and Hecuba of Euripides*. Baltimore.
- Kyriakou, P. 1997. 'All in the Family: Present and Past in Euripides' "Andromache."' *Mnemosyne* 50: 7-26
- _____ 2016. 'Wisdom, Nobility and Families in *Andromache*.' Στο Κυριακου P. & Rengakos A. (επιμ.), *Wisdom and Folly in Euripides* (Trends in Classics – Supplementary Volumes 31). Berlin, Boston.

- Lanni, A. 2006. *Law and Justice in the Courts of Classical Athens*. Cambridge.
- Lefkowitz, M. R. 1989. 'Impiety' and 'Atheism' in Euripides' Dramas.' *CQ* 39 (1): 70-82.
- _____ 2016. *Euripides and The Gods*. New York.
- Lloyd, M. 1994. *Euripides Andromache: With Introduction, Translation and Commentary*. Warminster, England.
- Loraux, N. 1986. *The Invention of Athens: The Funeral Oration in Classical City*. Μετάφραση σε Αγγλικά Sheridan A. Cambridge.
- Mastrorade, D. J. 2002. 'Euripidean Tragedy and Theology.' *Seminari Romani di Cultura Classica* 1: 17-49 (ανάκτηση από το διαδίκτυο: <https://escholarship.org/uc/item/7mjl4c5>)
- Mikalson, J. D. 1991. *Honor Thy Gods*. Chapel Hill
- Mossman, J. M. 1996. 'Waiting for Neoptolemus: The Unity of Euripides' 'Andromache.'" *G&R* 43 (2) : 143-156.
- Ogden, D. 1995. *The Crooked Kings of Ancient Greece*. London.
- Padel, R. 1995. *Whom Gods destroy: Elements of Greek and tragic madness*. Princeton.
- Papadimitropoulos, L. 2006. 'Marriage and Strife in Euripides' Andromache.' *GRBS* 46: 147-158.
- Parker, P. 1996. *Pollution and Purification in Early Greek Religion*. Oxford.
- _____ 2005. *Η Θρησκεία στην αρχαία Αθήνα: Ιστορική Επισκόπηση*. Μετάφραση Τριανταφυλλίδου Γ. Αθήνα.
- Phillippo, S. 1995. 'Family Ties: Significant Patronymics in Euripides' Andromache.' *CQ* 45 (2): 355-371.
- Rademaker, A. 2005. *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restraint: Polysemy & Persuasive Use of an Ancient Greek Value Term*. Leiden
- Ringer, M. 2016. *Euripides and the Boundaries of the Human*. Lanham, Maryland.
- Schein, L. S. 2007. *Ο Θνητός Ηρώας: Εισαγωγή στην Ιλιάδα*. Μετάφραση Φιλίππου Γ. Θεσσαλονίκη.
- _____ 2016. *Homeric Epic and Its Reception: Interpretive Essays*. Oxford
- Scullion, S. 2000. 'Tradition and Invention in Euripidean Aitiology.' *ICS* 24/25: 217-233.

Seaford, R. 2003. *Ανταπόδοση και Τελετουργία: ο Όμηρος και η Τραγωδία στην Αναπτυσσόμενη Πόλη-Κράτος*. Μετάφραση Λιαπής Β. Αθήνα.

_____ 2009. 'Aitiologies of Cult in Euripides: A Response to Scott Scullion.' Στο Cousland J.R.C. & Hume J.R. (επιμ.), *The play of Texts and Fragments: Essays in Honour of Martin Cropp* (Mnemosyne 314). Leiden, Boston.

Smith, A. C. 2011. *Polis and Personification in Classical Athenian Art* (Monumenta Graece and Romana Volume 19). Leiden, Boston

Sorum, C. E. 1995. 'Euripides Judgement: A Literary Creation in Andromache.' *AJPh* 116 (3): 371-388

Sourvinou – Inwood, C. 2003. *Tragedy and Athenian Religion*. Lanham.

Stefanson, D. 2004. *Man as a Hero - Hero as Citizen: Models of Heroic Thought and Action in Homer, Plato and Rousseau*. Dissertation. AR&S : University of Adelaide's institutional digital repository.

Stevens, P. T. 1971. *Euripides Andromache: Edited with Introduction and Commentary*. Oxford

Stinton, T. C. W. 1965. *Euripides and the judgement of Paris*. London.

Storey, I. C. 1989. 'Domestic Disharmony in Euripides' Andromache.' *G&R* 36 (1): 16-27

Stroumsa, G. G. 1999. 'From Repentance to Penance in Early Christianity: Tertullian's De paenitentia in Context.' Στο Assmann J. & Stroumsa G.G. (επιμ.), *Transformations of the Inner Self in Religions* (Studies in the History of Religions 83). Leiden

Suarez de la torre, E. 1997. ' Neoptolemos at Delphi.' *Kernos* 10: 153 -176.

Torrance, I. 2005. 'Andromache "Aichmalōtos": Concubine or Wife?' *Hermathena* 179: 39-66.

Vester, C. 2009. 'Bigamy and Bastardy, Wives and Concubines. Civic Identity in Andromache.' Στο Cousland J.R.C. & Hume J.R. (επιμ.), *The play of Texts and Fragments: Essays in Honour of Martin Cropp* (Mnemosyne 314). Leiden, Boston.

Visser, M. 1982. 'Worship Your Enemy: Aspects of the Cult of Heroes in Ancient Greece.' *HThR* 75 (4): 403-428

Woodbury, L. 1979. 'Neoptolemus at Delphi: Pindar, "Nem." 7.30 ff.' *Phoenix* 33 (2) : 95-133

Yunis, H. 1988. *A New Creed: Fundamental Religious Beliefs in the Athenian Polis and Euripidean Drama* (Hypomnemata 91). Göttingen.

Zarifi, Y. 2009. 'Chorus and Dance in the Ancient World.' Στο McDonald M. & Walton M. (επιμ.), *The Cambridge Companion to Greek and Roman Theatre*. Cambridge.